

Theologische Studiedagen
Bisdom Brugge
Najaar 2008

DOSSIER

LITURGIE BIJ ZIEKEN

EN STERVENDEN

WOORD VOORAF

HOOFDSTUK I: ZIEKZIJN EN GENEZEN (ANTROPOLOGISCH)

1. De zieke mens
2. Genezen: hervinden van persoonlijke heelheid (integratie, nieuwe harmonie)
 - (a) Meer dan medisch herstel
 - (b) Van resignatie naar integratie
 - (c) Heling als het zoeken naar een nieuwe harmonie

HOOFDSTUK II: EEN GOD DIE OMZIET NAAR ZIJN MENSEN (THEOLOGISCH)

- §1. Jezus openbaart ons een God die omziet naar de lijdende mens
- §2. Jezus geeft een nieuwe zin aan de beleving van het lijden
 - A. De dood van een verworpeling: Jezus' lijden en dood als passio
 - B. De lijdende Dienaar: Jezus' lijden als actio
 - C. Een verlossend lijden en sterven

HOOFDSTUK III: DE KERK: SACRAMENT VAN HEIL, VOOR DE ZIEKEN (ECCLESIAAL)

- A. De aanwezigheid van de kerk bij zieken: in opdracht van de Heer
- B. Het getuigenis van de geschiedenis
- C. De pastorale en liturgische zorg voor zieken: een hele waaier
 1. Ziekenzorg en ziekenbezoek
 2. Ziekenliturgie (gebed, ziekenzegen, ziekencommunie ...)
 3. Ziekenzalving als verdichtingsmoment: hoogtepunt en bron

HOOFDSTUK IV: VATICANUM II EN DE ZIEKENZALVING

- (a) benaming + moment?
- (b) band met biecht / eucharistie
- (c) ritus
- (d) herhaalbaarheid?
- (e) drie hoofdvragen:
 1. Welke is de plaats van de ziekenzalving in het geheel van de kerkelijke zorg voor zieken en bejaarden?
 2. Wat is de wezenlijke betekenis van het ziekensacrament?
 3. Hoe kan dit het best vorm krijgen in een vernieuwde liturgie?

HOOFDSTUK V: DE ORDE VAN DIENST VOOR DE ZIEKENLITURGIE

- §1. Titel en indeling van het nieuwe ziekenritueel
- §2. Het ziekenritueel en de eisen van de liturgische vernieuwing
 1. Actieve deelname van de zieke zelf

2. Het communautair karakter
 3. Meer ruimte voor de H. Schrift
 4. Invoering van de landstaal
 5. Vereenvoudiging van de liturgie
 6. Terugkeer naar de bronnen van de liturgie
- §3. De ziekenliturgie in haar verschillende riten
1. Het ziekenbezoek
 2. Ziekencommunie
 3. De ziekenzalving
 - (a) De aanduidingen van het 'Ten Geleide'
 - (b) Overzicht van de liturgie van de ziekenzalving
 - (c) Verdere bespreking van de vier hoofdbestanddelen van de viering
 4. Het viaticum

HOOFDSTUK VI: DE VRAAG NAAR DE BEDIENAAR VAN DE ZIEKENZALVING

1. De argumenten in het debat
2. De afweging van de theologische pro's en contra's
 - 2.1. Gevaar voor anachronismen
 - 2.2. Ecclesiale liturgie
 - 2.3. Buitengewoon bedienaar delegeren?
 - 2.4. Liturgisch kan er al veel
 - 2.5. Band tussen zalving en boete?
 - 2.6. Verruimen naar het diaconaat toe?

HOOFDSTUK VII: DE ZEGENING VAN EEN STERVENDE

1. Werkingsgeschiedenis van de nieuwe orde van dienst voor de ziekenliturgie (1972)
2. De *via media* van G. Greshake
3. Zegening van een stervende

HOOFDSTUK VIII: SACRAMENTEN VOOR ZONDAARS? – OVER DE ZIEKENZALVING AAN MENSEN DIE OM EUTHANASIE VRAGEN

- I. INLEIDING
- II. HET SACRAMENT VAN DE ZIEKENZALVING
- III. HET KERKELIJKE STANDPUNT OVER ZIEKENZALVING BIJ EUTHANASIE
- IV. DE TOEGANKELIJKLEID VAN DE ZIEKENZALVING
- V. DE WETTELIJKE VISIE OP EUTHANASIE
- VI. DE KERKELIJKE VISIE OP EUTHANASIE
- VII. EUTHANASIE EN DOODZONDE
- VIII. PASTORALE BEGELEIDING BIJ EUTHANASIE
- IX. DE COMPLEXITEIT VAN DE EUTHANASIEVRAAG
- X. CREATIEVE MOGELIJKHEDEN VOOR DE ZIEKENZALVING
- XI. BESLUIT

Bijlage: zegeningsritueel voor een stervende

WOORD VOORAF

Dit dossier “Liturgie bij zieken en stervenden” ter ondersteuning van de Theologische Studiedagen najaar 2008 is geen omvattende studie over dit thema waarin alle aspecten van de materie uitvoerig worden bestudeerd. Het wil in hoofdzaak de voornaamste elementen samenbrengen rond vijf grote kernvragen:

- wat zegt Vaticanum II juist over de ziekenzalving en de liturgie bij zieken en stervenden in het algemeen (hoofdstuk IV)?
- welke kansen en beperkingen biedt de vernieuwde orde van dienst voor de ziekenliturgie (hoofdstuk V)?
- hoe zit het met de vraag naar de bedienaar van de ziekenzalving (hoofdstuk VI)?
- hoe de zegening van een stervende evalueren in verhouding tot de ziekenzalving (hoofdstuk VII)?
- moet de ziekenzalving geweigerd worden bij zieken die euthanasie aanvragen (hoofdstuk VIII)?

Om deze vragen goed te kaderen vangen we aan met een antropologische insteek over de betekenis van ‘ziek-zijn’ en ‘genezen’ (hoofdstuk I). Daarna volgt een theologische benadering: wat heeft Jezus Christus en ruimer het christendom te bieden in verband met de thematiek van lijden, ziekte en sterven (hoofdstuk II)? Vervolgens gaan we in op de rol van de kerkgemeenschap in de zorg voor de zieke medemens. We stellen een hele waaier vast van pastorale en liturgische benaderingen van de zieke (hoofdstuk III). Deze drie invalshoeken (antropologisch, theologisch en ecclesiaal) stellen ons in staat de hoofdvragen duidelijk in hun kader te plaatsen. We ronden af met het model van zegeningsritueel voor een stervende van Caritas West-Vlaanderen.

HOOFDSTUK I: ZIEKZIJN EN GENEZEN (ANTROPOLOGISCH)¹

Een bezinning op de wijze waarop de mens zijn ziekzijn en zijn genezen beleeft, kan ons op het spoor zetten van de zinvolheid van wat wij thans opnieuw het sacrament van de zieken noemen. De begrippen ziekte en genezing zijn immers tengevolge van het medisch monopolie verengd tot wat door de medische diagnose kan worden vastgesteld. Daarbij wordt dikwijls abstractie gemaakt van de wijze waarop de zieke zijn toestand beleeft. Een antropologische studie van de fenomenen ziekzijn en genezen dringt zich op en is van fundamenteel belang zowel voor de ziekenpastoraal als voor de theologische reflectie op het ziekensacrament en zijn liturgische vormgeving.

1. De zieke mens

(a) Zonder afbreuk te willen doen aan het belang van de medische begeleiding van de zieke, zouden we hier willen pleiten voor een metamedische benadering van de zieke mens. Dit kan het best uitgedrukt worden door het gezegde: de mens hééft niet enkel een ziekte, hij is ook ziek. Juist op dat domein krijgt het zin dat de kerk met haar ziekenzalving naar de zieke gaat. De priester die de zieke met olie zalft en over hem bidt, is dan geen representant van de voorwetenschappelijke tijd die door een bezweringsformule en dito gebaar met de moderne geneeskunde wil concurreren in de strijd tegen de ziekte. Naast de arts met zijn medische begeleiding komt de priester namens Christus en de kerkgemeenschap, die zich solidair voelen met hun zieke medemens, met een aanbod van christelijke beleving en zingeving van de moeilijke situatie waarin de zieke zich bevindt.

(b) 'Ik hoor er niet meer bij': de psychologie van de zieke.

De zieke maakt een duidelijke crisissituatie door, een crisis die we kunnen omschrijven als een communicatiestoornis met zichzelf, met de anderen, met de wereld, met de geloofsgemeenschap en met God. Een crisis ook waarin hij plots met eindigheid en betrekkelijkheid geconfronteerd wordt.

1. Crisis in de zelfcommunicatie. Het moeilijkst te aanvaarden voor de zieke lijkt zijn ziek lichaam te zijn. Juist daar manifesteert zich de eerste crisis. Het harmonieus samengaan van het ik en het lichaam wordt verstoord. Waar de gezonde mens de eenheid tussen zichzelf en zijn lichaam zo sterk beleeft dat hij het niet eens bemerkt, ervaart hij nu als zieke een zekere afstandelijkheid: het lichaam weigert te fungeren als gewillig instrument van zijn er-zijn-in-de-wereld. De zieke ervaart de logheid, de onwil, de eisen, de fundamentele zwakheid en het onvermogen van zijn lichaam.
2. Crisis in de communicatie met de anderen. De ziekte isoleert de mens van zijn medemens, zet hem letterlijk buiten spel. Tengevolge van zijn ziekte gaat de mens als het ware een schutting rondom zich optrekken en laat hij slechts toe wie hij uitdrukkelijk wil. Dit zich afsluiten van de anderen is als een soort bescherming voor de zwakheid van zijn ik, voor zijn verscheurde zelfcommunicatie. De zieke heeft tijd nodig om zichzelf in zijn nieuwe bestaanssituatie te kunnen plaatsen. Komt er een communicatiestoornis met de omgeving vanuit de zieke zelf, dan gebeurt dit evenzeer vanuit de zich veranderende ingesteldheid van de omgeving tegenover de

¹ We volgen van heel nabij **J. LAMBERTS**, *Geborgen in Zijn liefde. Het sacrament van de ziekenzalving* (Woord en Beleving 14) Tielt, Lannoo, 1987.

zieke. Hoe tactvol zij ook met hem omgaan, de zieke voelt de communicatiestoornis aan. Hij leeft in een andere wereld, waar andere dingen gezegd worden, waar bepaalde dingen verzwegen worden, waar men gereserveerder spreekt.

Ook het feit dat de zieke van anderen afhankelijk wordt, veroorzaakt een stoornis in de vlotte omgang met zijn omgeving. Er is geen verhouding meer van uitwisseling tussen gelijkwaardige partners.

3. Crisis in de communicatie met de wereld. De mens die zich geroepen weet tot opbouw van de wereld ervaart zijn ziekte als het plots afbreken van al zijn activiteiten in gezin, werkkring, sociaal milieu. Hij wordt als het ware verbannen uit de grote wereld om opgesloten te worden in een steeds kleiner wordend territorium: het ziekenhuis, de gang, de kamer, tenslotte enkel het bed.
4. Crisis in de communicatie met de geloofsgemeenschap. De zieke doet vrij vlug de ervaring op van een geloofsgemeenschap, een kerk, die zich niet in de volle zin van het woord om de zieken en hun problemen bekommert. Zelden hoort de zieke een gemandateerde van de kerk vertellen dat hij er, ondanks zijn ziekte, of beter: met zijn ziekte, bij hoort. Nog minder ontmoet hij iemand die hem helpt te vinden op welke wijze hij er in zijn nieuwe toestand kan bij horen.
Hier weze dan ook al gezegd dat een herwaardering van het ziekensacrament slechts kan gebeuren tegelijk met een herwaardering, een herdenken en heroriënteren van de ziekenpastoraal, pastoraal die dan een opdracht is van heel de geloofsgemeenschap en niet enkel van 'specialisten'.
5. Crisis in de communicatie met God. De zieke komt ook in conflict met het leven zelf dat zich bedreigend gaat opstellen. Hij voelt het leven niet meer als een veilige thuis, waarbinnen hij kan openbloeien, maar als een kracht die hem kan uitstoten en in het niet laten vergaan.
Voor de gelovige betekent dit een communicatiestoornis met de grond van dit leven, met God. Waar hij tot dan toe in lovende dankbaarheid kon genieten van het leven hem door de Schepper gegeven en zich enthousiast kon inzetten voor de uitbouw van het Rijk Gods op aarde, rijzen nu levensgrote vragen: laat God mij nu in de steek, laat Hij mij volkomen in de dood achter? Eigenlijk komt de zieke te staan voor de kernvraag van alles: geloof ik werkelijk in een God die liefde is, een God die mensen er door haalt en toekomst geeft over de grenzen van de dood heen?
Misschien ligt hier wel de diepste 'pijn' die de ernstig zieke mens doormaakt, de meest ingrijpende crisis die hij beleeft. Als dit zo is, dan zal het 'genezend' nabij komen van de kerk in haar sacramentaliteit, in haar van Godswege heilsbemiddelende rol, zich inderdaad vooral hier situeren.

2. Genezen: hervinden van persoonlijke heelheid (integratie, nieuwe harmonie)

(a) Meer dan medisch herstel

De vraag die we hier aan de orde stellen, is of genezen niet meer is en vaak zelfs anders is dan een fysiologisch herstelproces. Is genezen niet veel eerder het hervinden van zijn persoonlijke heelheid? Hierbij kan de lichamelijke genezing meestal een grote rol spelen. Doch gebeurt het ook niet dat mensen medisch genezen verklaard worden, maar volmenselijk gezien patiënt, dit is een lijdend mens, blijven? Dit terwijl anderzijds mensen, ondanks hun fysiek ziek lichaam, toch nieuwe, 'genezen' mensen worden. Heeft de medische wetenschap het begrip 'genezen'

niet verengd en éénduidig in de zin van fysiologische recuperatie geïnterpreteerd? Is het moment niet gekomen dat de geneeskunde moet inzien dat zij slechts één, wel een belangrijke, weg is tot heling, heelmaking van de mens? Moet de mens ook niet metamedisch begeleid worden in zijn genezingsproces, in de herovering van zijn bestaan, in zijn heling, in het hervinden van het 'heil'? Als men het genezen alomvattend, metamedisch benadert, betekent dit meteen ook de erkenning van de noodzakelijkheid van het maatschappelijk en pastoraal werk.

(b) Van resignatie naar integratie

De geneeskunde kan wel iemand medisch herstellen, maar echt genezen kan een zieke alleen maar wanneer hij in een langzaam zelfverwerkingsproces zijn persoonsharmonie, die door de ziekte verstoord was, weet terug te vinden. Wanneer hij m.a.w. terug tot een integratie in zijn bestaan komt.

De eerste stap naar genezing, naar integratie of naar hervonden harmonie, naar heling, ligt niet in de koppige negatie, het opstandige verzet of de passieve resignatie, maar in de positieve aanvaarding. Zulke aanvaarding is weliswaar niet gemakkelijk, kan veel tijd vragen en wordt bovendien uitermate moeilijk gemaakt in onze maatschappij met haar droombeeld van de eeuwig stralende jeugd, haar 'ideaal' van nuttigheid en productiviteit.

(c) Heling als het zoeken naar een nieuwe harmonie

Om de volmenselijke betekenis van het genezen te achterhalen, doen wij er best aan terug te keren naar het oud-Nederlandse 'helen', dat heel-maken betekent. Het weer gezond worden van het lichaam kan in dit proces een belangrijke rol spelen, maar betekent op zich nog niet dat de fysiek genezene ook weer een geheel mens is. We zouden kunnen stellen dat iemand die via de beleving of de doorwerking van zijn ziekteproces niet gekomen is tot het hervinden van een nieuwe harmonie met zijn lichaam, de wereld rondom hem, de mensen en God, eigenlijk niet echt een genezene is.

Hier vermoeden we reeds een aanknopingspunt voor wat we het sacrament van de zieken noemen: waar nl. de door de Geest bezielde Christusgemeente gelovig uitspreekt dat zij door haar zorg Gods heilsbekommernis voor de zieke mag bemiddelen en betekenen. Waar ook de zieke zich geroepen en door Gods Geest in kracht gesteld weet om binnen zijn nieuwe situatie zijn christelijke levenszending te vervullen.

We spraken van het hervinden van de harmonie, vooreerst met het eigen lichaam. Hier leert de zieke mens leven met de beperktheid van zijn lichamelijke mogelijkheden.

Gelijktijdig met deze herbeleving van zijn lichamelijke mogelijkheden begint de zieke aan een herstructurering van zijn waardeschaal. Waarden die onze maatschappij hoog in haar vaandel schrijft, worden gerelativeerd of krijgen een nieuwe inhoud.

Ook de dingen en mensen rondom hem begint de zieke met andere ogen te zien. De zieke begint pas echt te beseffen wat nabijheid en genegenheid betekenen.

Om echt 'genezen' te zijn, moet de zieke ook een houding aannemen tegenover het probleem van de dood, of hij nu gelovig is of niet. Pas als hij deze vraag doorleeft, kan hij zich als genezen mens verzoend toevertrouwen aan dit leven in de schaduw van de dood, of in hoop, zij het misschien nog met veel onopgeloste vragen, afscheid nemen van dit leven.

HOOFDSTUK II: EEN GOD DIE OMZIET NAAR ZIJN MENSEN (THEOLOGISCH)²

§1. Jezus openbaart ons een God die omziet naar de lijdende mens

(a) Wie het evangelie leest, wordt niet alleen getroffen door de boodschap die Jezus verkondigt, maar minstens evenzeer door de verrassend nieuwe wijze waarop Jezus omgaat met mensen. Zijn leven was werkelijk een radicaal er-zijn-voor-de-anderen. Daarin juist was Hij ten volle openbaring van God. In hun ontmoeting met Jezus ervaren mensen hoe hun leven weer nieuw wordt, weer toekomst krijgt. In zijn liefdevolle zorg, zijn begrijpende aandacht en totale beschikbaarheid worden mensen echt bevrijd door zich aan Hem toe te vertrouwen als borg voor de liefdevolle en reddende nabijheid van God.

Wanneer Jezus spreekt over het komen van Gods Rijk, dat in zijn optreden als Messias een aanvang neemt, noemt Hij als tekenen daarvan: "Blinden zien weer en kreupelen lopen, melaatsen worden rein en doven horen, doden staan op en aan armen wordt de goede boodschap verkondigd" (Mt 11, 4-5). Met deze tekenen had de profeet Jesaja reeds het aanbreken van de messiaanse tijd aangekondigd. In het begin van zijn openbaar leven plaatst Lucas Jezus' optreden in de synagoge te Nazareth (cf. Lc 4,16-21). Deze tekst waarin Jezus zich als Messias voorstelt, houdt een duidelijke programmaverklaring in. De goede boodschap die Hij te brengen heeft is bestemd voor de armen, dat wil zeggen voor hen die niets hebben om op te roemen, die ontvankelijk zijn, niet zelfvoldaan zijn. Zij is bestemd voor blinden, mensen die het niet meer zien zitten en op zoek zijn. Zij is bestemd voor hen die de gevangenen zijn van het onrecht, van ziekte en ook van zichzelf en hoopvol uitzien naar bevrijding. Zij is bestemd voor hen die verdrukt worden en gebukt lopen onder de macht die over hen wordt uitgeoefend. Voor hen allen begint er nu een genadejaar, zegt Jezus. Hij kondigt een nieuwe tijd aan, een nieuwe orde van samenleving, juist voor allen die, hoe dan ook, totnogtoe aan het kortste einde trokken. Heel zijn leven zette Hij zich in opdat de liefdeswil van zijn Vader hier op aarde zou worden gerealiseerd. Daarvoor heeft Hij zelfs zijn leven veil gehad. De wonderen die Jezus doet zijn dan ook de tekenen van de eschatologische profeet die de vreugdeboodschap brengt: nu gaat God heersen. Als God gaat heersen moet alle lijden verdwijnen. God en het lijden staan diametraal tegenover elkaar. God wil het leven voor de mensen en wel een leven in vreugde.

(b) Jezus doorbreekt duidelijk de binnen de joodse gemeenschap geldende opvatting dat men vanuit lijden tot zonde moet besluiten. Van deze dwangidee, die zoveel lijdenden ongelukkig maakt en van God vervreemdt, wil Hij de mensen bevrijden. Wanneer de leerlingen in verband met de blindgeborene vragen wie er gezondigd heeft, zichzelf of zijn ouders, dat hij blind geboren werd, antwoordt Jezus: "Noch hij noch zijn ouders hebben gezondigd" (Joh 9,2-3). Wel wijst Jezus er terecht op dat zonde lijden veroorzaakt, wat dan voor Hem een aansporing tot bekering betekent (cf. Lc 13,1-5). Maar als iemand lijdt, betekent dit niet dat men daarom zonde of schuld moet veronderstellen. Van zulk diepgaand lijden, dat namelijk het lichamelijk lijden het gevolg van de zonde is, komt Jezus de mensen namens God bevrijden. Aldus worden in de genezing van dit diepgaand lijden de werken van God openbaar (cf. Joh 9,3).

² Zie o.a. **JOHANNES PAULUS II**, *Salvifici dolores* (Wereldkerkdocumenten, 12), Brussel, Licap, 1984; **K. DEPOORTERE**, *God anders. Een christelijke visie op lijden*, Leuven, Acco, 2000.

Waar veel van zijn tijdgenoten zieken, gehandicapten, lijdenden, zowel sociaal als religieus uitsloten, haalt Jezus deze mensen weer binnen de kring, laat Hij hen er wel ten volle bij horen, laat Hij zien dat ze er voor God mogen zijn zoals ze zijn. De farizeese ingesteldheid zet zieken en lijdenden vast in hun vermeende schuld, pint hen vast op een schuldig verleden en sluit voor hen elke weg naar een nieuwe toekomst af, naar een openbloeien tot gelukkig menszijn ondanks ziekte of handicap. Jezus haalt deze mensen uit hun isolement, schenkt hen bevrijdend aan zichzelf terug, neemt hen weer op in de gemeenschap, geeft hun weer toekomst. Waar de Farizeeën deze mensen van God afsluiten en aldus een benauwend godsbeeld creëren, brengt Jezus hun God nabij, leert Hij hun God kennen als Iemand die werkelijk naar zijn mensen omziet.

(c) Opvallend is wel hoeveel genezingen op een sabbat gebeuren, dit tot ergernis van de religieuze leiders van die tijd. "Mag men op sabbat goed doen of kwaad, een leven redden of doden?" (Mc 3,4) is de vraag van Jezus bij de genezing van de man met de verdorde hand. Bij een andere gelegenheid zegt Hij nadrukkelijk: "De sabbat is er voor de mens, en niet de mens voor de sabbat" (Mc 2, 27). Als wetgetrouwe jood onderhoudt Jezus de sabbat, maar Hij brengt deze terug naar zijn eigenlijke betekenis: een dag dat de mens in gemeenschap zich vrij maakt van arbeid om vrij te zijn voor God en voor mekaar, een dag dat de mens in lovende dankbaarheid kan genieten van het bestaan. De sabbat moet dan ook gezien worden als een tijd van goed doen en niet van niet-mogen, zodanig dat iemand met een verdorde hand helpen dan ook een sabbatwerk bij uitstek is. In het scheppingsverhaal is de sabbat de dag van de bereikte harmonie, de dag van de voltooidde schepping. Alles wat er dan toe bijdraagt deze 'oorspronkelijke' orde, deze door God gewilde harmonie te 'herstellen' is dan ook een godsdienstige daad in de volle zin van het woord.

Wie het evangelie leest, kan er niet omheen vast te stellen hoe Jezus veel omgeven is door zieken. In al zijn ontmoetingen met deze zieken vinden we steeds opnieuw die aandacht voor de mens in een grenssituatie. Het gaat daarbij steeds echt over 'ontmoetingen': Jezus staat tegenover de zieke als persoon, als vriend en niet als een wonderdoener. Hij is de naaste voor elke zieke die Hij ontmoet. Hij is zelf de barmhartige Samaritaan uit zijn parabel.

Elke ontmoeting is weer ergens anders dan de vorige. Bij aandachtige lezing van de genezingsverhalen blijkt steeds het woord centraal te staan. Voor de blindgeborene, voor de honderdman, voor al die anderen wordt het woord 'Ik ben het die tot u spreek' een aansporing tot en de inzet van een andere levenswijze. Jezus ontmoet de blinde op zijn bedelaarspost, de melaatsen in hun afzondering. Hij ontmoet ze in de kern zelf van hun problematiek. Hij helpt hen te leven, meer nog: Hij brengt ze tot een nieuwe geboorte. Hij aanvaardt ze zoals ze zijn, als die veroordeeld en misprezen werden, die geen recht op bestaan meer hadden, die beschouwd werden als zondaars en onreinen: al die kleinen beginnen te leven voor Hem en door Hem.

(d) Genezen zijn blijkt in het evangelie te betekenen: weer in staat zijn zich te tonen aan de anderen, hun blik te weerstaan. Het is ook de communicatie met God terugvinden, weer vaste voet krijgen in de wereld van de levenden. Die wereld van de levenden is niets anders dan deze wereld waarin de mens Gods gaven ervaart en Hem er dan ook voor kan danken. Aldus is genezen ontsnappen aan de dood, zich weer één voelen met de wereld waarin Gods grootheid zich openbaart.

Het is echt onmogelijk Jezus' optreden te verstaan zonder zijn omgang met de zieken. Die omgang met de zieken is onlosmakelijk verbonden met zijn medelijden met onze mensheid. Hij neemt ons lijden op zich en bevrijdt ons ervan.

Genezen is voor Jezus terug opnemen in de gemeenschap. Dat is vooral duidelijk in de genezing van de melaatsen. Jezus raakt ze zelfs aan als teken dat in Hem het leven sterker is dan de dood.

De genezingen zijn voor alles manifestatie van Gods liefde, een werkdadige en medelijdende liefde, die zich ontfermt over elk menselijk lijden. In Christus neemt Gods liefde een menselijke vorm aan: zij grijpt de mens aan op het vlak van zijn miserie en tracht hem ontvankelijk te maken voor Gods omvattende liefde.

Als teken van het aangebroken Rijk Gods zijn Jezus' genezingen ook symbool van de sacramentele heilseconomie. Immers, de genezingen vergezellen niet alleen het woord, maar openbaren de diepte ervan: zij tonen op zichtbare wijze de onzichtbare werkdadigheid van het nieuwe Rijk van God. Aldus zijn ze symbolen van de genadewereld van de sacramenten. Uiteindelijk anticiperen deze genezingen ook de opstanding van de mens en de omvorming van de kosmos in de eindtijd.

(e) We kunnen stellen dat de ontvankelijkheid die Christus voor de zieken betoond heeft een fundamenteel gegeven is om het belang te vatten van de menselijke en heilbrengende context van heel de pastoraal en vooral van de ziekenpastoraal. In Christus heeft God zich menselijk nabij getoond als een God die omziet naar zijn mensen, die niet het lijden voor zijn mensen wil, die mensen ondanks hun lijden toekomst wil geven, gelukkig wil zien, die garant staat voor de uiteindelijke 'genezing' van alle mensen. Ook vandaag moet dit in de kerkelijke verkondiging, in haar pastorale en sacramentele zorg voor de zieken ervaarbaar blijven. In de aanwezigheid van de kerk, sacrament van Christus, bij de zieken moet het duidelijk zijn dat onze God zijn zieke mensen helend tegemoet wil blijven treden.

§2. Jezus geeft een nieuwe zin aan de beleving van het lijden

Jezus brengt ons niet enkel door zijn boodschap en optreden een bevrijdende visie op het beleven van het lijden. Ook in zijn eigen leven wordt Jezus geconfronteerd met lijden. Jezus heeft dit lijden niet ontvlucht maar het beleefd in trouw aan zijn zending.

Jezus ervaart veel onbegrip, zelfs bij zijn familie. Hij botst op ongeloof en wantrouwen bij zijn dorpsgenoten. Ook zijn leerlingen schijnen Hem niet steeds te begrijpen. Een aantal onder hen haakt zelfs af. Er zijn vooral de voortdurende moeilijkheden met de leiders van het volk. Doch al dat lijden kan Hem niet beletten zich totaal in te zetten voor wat Hij als zijn taak vanwege zijn Vader gezien heeft. Wellicht mogen we de bekoringsverhalen lezen tegen de achtergrond van Jezus' keuze ondanks vele moeilijkheden, tegenkanting en lijden om trouw zijn zending te vervullen.

Vooraf zijn kruisdood heeft Jezus aanvaard als uiterste consequentie van zijn zending, in trouw aan de Vader, die Hem dan ook niet in de steek liet maar Hem heeft doen opstaan uit de dood. Hierdoor is zijn lijden en dood een verlossend lijden en sterven geworden en heeft Hij ons als christenen de mogelijkheid geboden om met Hem verbonden ons lijden en sterven te beleven als een mede-lijden en mede-sterven om ook met Hem te verrijzen.

Jezus' lijden en dood zijn zeker geen gebeuren pro forma geweest, in die zin dat Hij als Zoon van God niet echt zou kunnen lijden en sterven. Als Jezus ten volle mens is zoals wij is niets Hem vreemd gebleven in wat mensen beleven in het doorstaan van lijden en dood.

Enerzijds ondergaat Jezus lijden en dood, die anderen Hem aandoen: in die zin kunnen we spreken van passio. Anderzijds beleeft Hij zijn lijden en dood als uiterste consequentie van zijn 'er namens God totaal zijn voor de anderen': in die zin kunnen we dan spreken van actio.

A. De dood van een verworpeling: Jezus' lijden en dood als passio

Jezus' lijden en dood zijn niet het gevolg van biologische oorzaken zoals ziekte of ouderdom, die het Hem eventueel mogelijk zouden kunnen gemaakt hebben om zich op zijn sterven ook geestelijk voor te bereiden. Neen, lijden en dood overvallen Hem, worden Hem aangedaan. De lijdensverhalen onderstrepen heel duidelijk deze passio: Jezus wordt verraden, wordt gevangen genomen, wordt veroordeeld, wordt geslagen, wordt bespot, wordt gezeseld, wordt gekruisigd. Het wordt Hem echt moeilijk gemaakt van zijn sterven een persoonlijke daad te maken.

Binnen het bijbels denken, waarin Jezus is opgevoed, ondergaat Hij de dood van Abel, de dood die God niet kan willen voor zijn gerechtige, de dood die mensen elkaar aandoen, niet de dood als natuurlijk eindpunt van een voldragen leven, als een terugkeer naar de bron van alle leven, als een terug opgenomen worden in de schoot van Abraham. Jezus moet sterven als een verworpeling, op een brutale, gewelddadige manier.

Jezus ondergaat zijn lijden in de grootste eenzaamheid. Wanneer Hij gevangen genomen wordt, slaan zijn vrienden op de vlucht. Zijn schandelijke dood betekent voor hen het einde van de hoop die Jezus bij hen gewekt had. Godverlaten hangt Hij daar tussen twee moordenaars. Inderdaad, door allen verlaten ervaart Hij blijkbaar zelfs niet meer de blijvende aanwezigheid van zijn Vader. Zijn vijanden kunnen nu wel spotten: zie je wel dat God niet aan zijn kant staat. Waar was nu die Vader, vanuit wiens verbondenheid Jezus geleefd had? Hij gaf geen enkel teken, liet blijkbaar zijn gerechte over aan de macht van het kwaad.

Schijnbaar zijn alle omstandigheden aanwezig om door deze schandelijke dood zijn leven tot een totale mislukking te maken. En toch is dit sterven voor de evangelisten geen teleurgang, maar hoogste teken van zijn in vrijheid gekozen zelfgave tot het uiterste.

B. De lijdende Dienaar: Jezus' lijden als actio

Wanneer Jezus geen naïeve dweper was, moet Hij toch vanaf een bepaald ogenblik de mogelijkheid overwogen hebben van een dreigende mislukking. Geleidelijk aan moet die mogelijkheid Hem als onafwendbare zekerheid duidelijk geworden zijn. Vrij vlug heeft Hij de ervaring opgedaan dat Hij alleszins voor de godsdienstige leiders van zijn tijd een controversieel iemand was, die dan ook onschadelijk, ja uitgeschakeld moest worden. Van dat bewustzijn vinden we duidelijke sporen in de evangeliën, al waren het maar de allusies op de profeten die ook niet geëerd worden in eigen land en door de leiders verworpen werden. De lijdensvoorspellingen, hoewel door de evangelisten mede geschreven vanuit de paaservaring, wijzen er toch op dat Jezus zijn tocht naar Jeruzalem begrepen heeft als een tocht naar lijden en dood. Maar dan is deze tocht ook meteen een doelbewust opgaan naar dit fatale einde.

Zijn zendingsbewustzijn, zijn zich totaal verbonden weten met God-Abba, zijn besef een beslissende rol te spelen in de verkondiging en de definitieve doorbraak van het Godsrijk, hebben Jezus er naar alle waarschijnlijkheid toe gebracht zijn naderende dood te integreren in zijn radicaal godsvertrouwen. Niet in de zin van een onbegrijpend laten gebeuren, maar in een groeiend besef dat niet enkel ondanks, maar juist in het schijnbaar mislukken van zijn dood, zijn zending tot volle duidelijkheid zou komen. De verhalen van Jezus' laatste avondmaal met zijn leerlingen, hoe sterk deze ook geschreven zijn vanuit de eucharistievieringen van de jonge Christusgemeente na Pasen, wijzen er hoe dan ook op dat Jezus zijn dood en de zingeving die Hij er aan gegeven heeft, ter sprake heeft gebracht.

In deze afscheidsverhalen speelt het motief van de dienstbaarheid een grote rol. Het verhaal van de voetwassing, door Johannes bewust vooraan geplaatst, interpreteert Jezus' zelfgave in de dood meteen als een uiterste liefdesdienst. Maar heel dit laatste avondmaal (dat immers niet los mag worden gezien van de tafelgemeenschap die de aardse Jezus als heil van Godswege aan zoveel mensen, ook aan zondaars en tollenaars, had aangeboden) dient begrepen te worden vanuit deze dienstbaarheid tot in de dood toe. In de schaduw van de dood geeft Jezus zelfs de opdracht deze tafelgemeenschap te blijven voorzetten. Deze gemeenschap met Jezus, dit heilsaanbod van Godswege, is immers sterker dan de dood.

Aldus is Jezus' dood niet enkel de uiterste consequentie van zijn trouw aan zijn zending, maar tevens ook de hoogste openbaring van zijn hele leven als er-zijn-voor-de-anderen. Zo staat zijn dood niet los van zijn leven: zijn dood is enerzijds de onafwendbare en anderzijds de vrijwillig gekozen consequentie van zijn levenswijze.

C. Een verlossend lijden en sterven

Jezus' lijden heeft dus niets te maken met fatalisme, met passieve berusting in het onafwendbare. Het is het resultaat van zijn onverzettelijke wil nu reeds bevrijding te brengen voor al wie door de sociaal-religieuze structuren gevangen zit, belet wordt open te bloeien tot ware menselijkheid. Deze bevrijding, deze verlossing, die Hij als de wil van zijn Vader beschouwt, wil Jezus niet enkel verkondigen maar nu reeds realiseren. Tot in lijden en dood toe wil Jezus daaraan trouw blijven.

Het is alleszins verkeerd te stellen dat de Vader zou willen dat Jezus stierf en dat Jezus aan deze wil voldaan heeft. Wat de Vader wil is dat Jezus door heel zijn persoon en zijn leven openbaring zou zijn van Gods heilsaanbod aan de mensen. Zijn lijden en dood zijn de historische consequentie van zijn dienstbaarheid aan de zaak van God als zaak van de mens.

Wij zeggen terecht dat Jezus onschuldig stierf omwille van onze zonden. Ook dit betekent niet dat de Vader Jezus' dood heeft geëist als uitboeting voor onze zonden. God moet niet verzoend worden. Hij biedt integendeel door Jezus verzoening aan de zondige mens aan. Als plaatsbekleder van God bij de mensen biedt Jezus ons juist door heel zijn leven, handelen en spreken tot in de dood dit heil aan. De liefde van God voor ons mensen, wanneer ze menselijk nabij door Jezus bemiddeld wordt, houdt niet op wanneer zij omwille van historische omstandigheden door lijden en dood moet gaan. Maar, Jezus stierf ook als onze plaatsbekleder: Hij had immers partij gekozen voor de ontrechten, de verworpenen, de marginalen, de kleinen, de zondaars. Hun had Hij uitzicht, toekomst, bevrijding toegezegd. Voor hun bevrijding is Hij hoopvol de dood ingegaan.

De verrijzenis is dan de bevestiging namens God van Jezus' boodschap omtrent zijn Vader: een God die omziet naar zijn mensen, die trouw blijft en toekomst geeft ook daar waar er geen meer schijnt te zijn, over de dood heen. Het is een bevestiging van Jezus' levenswijze: Hij had gelijk wanneer Hij tegen alle geldende gedragspatronen in mensen aan hun recht hielp, wanneer Hij in dienstbaarheid tot het uiterste ging. De verrijzenis zegt ons ook dat geen enkele menselijke bestaansconditie, hoe uitzichtloos ook, als hopeloos mag beschouwd worden. Gods trouw aan Jezus, over de dood en alle schijnbare mislukking heen, is immers ook trouw aan ieder van ons. Daarom kunnen wij, verbonden met Jezus de Christus, opstaan uit alles wat een mens dreigt neer te halen, uit te schakelen, inactief te maken, de zin te doen verliezen, uit alle vormen van dood.

Door hun binnentreden in het Paasmysterie van de Heer, waardoor ze met Hem verbonden en door de Geest bezielde worden, kunnen christenen zich derhalve in elke situatie (hoe donker, hopeloos en uitzichtloos deze zich ook mag aanmelden) toevertrouwen aan de Vader en het antwoord van de zichzelfvergetende liefde geven. De verrijzenis betekent immers dat geen enkele gave ook niet die van je gezondheid, van je leven, ooit tevergeefs is. Christenen vormen samen het kerkelijk lichaam van Christus op aarde: levend in het spoor van de Heer ontmoeten zij ook wel het kruis op hun levensweg. Door het op te nemen kunnen zij "aanvullen wat nog ontbreekt aan de verdrukkingen van Christus, ten bate van zijn lichaam, dat de kerk is" (Kol 1,24). Christenen kunnen zich inschakelen in het verlossingswerk van Christus, dat nu eenmaal niet tot stand komt zonder pijn, lijden en dood.

Het sacrament van de ziekenzalving kan van hieruit gezien worden als **een ontmoeting van de gelovige, op een fundamenteel crisismoment in zijn leven, met de verrezen Heer, waardoor hij gered en opgebeurd, geheeld wordt, opgenomen wordt in zijn eigen Paasmysterie van lijden naar verrijzen**. Het lijden van de christen krijgt aldus duidelijk een heilsoriëntatie:

Door de heilige ziekenzalving en het gebed van de priesters stelt de gehele kerk de zieken in de hand van de lijdende en verheerlijkte Heer, opdat Hij hen zou opbeuren en behouden (vgl. Jak 5,14-16). Meer nog, zij spoort hen aan om zich vrijwillige bij het lijden en sterven van Christus aan te sluiten (vgl. Rom 8,17; Kol 1,24; 2 Tim 2, 11-12; 1 Petr 4,13) en aldus het hunne tot het welzijn van het volk van God bij te dragen (Lumen gentium, 11).

HOOFDSTUK III: DE KERK: SACRAMENT VAN HEIL, VOOR DE ZIEKEN (ECCLESIAAL)

Wie zoekt naar een voortzetting van de sacramentele heilsgeschiedenis (= de aanzegging en verwerkelijking van heil van Godswege bemiddeld door menselijke nabijheid), vindt deze voor alles in de kerk, die zich door de wisselvalligheden van de geschiedenis heen voortzet als sacrament van de Heer. In haar dienstwerk namens de Heer voor het heil van de mensen heeft de kerk zich ook onophoudelijk ingezet voor de ziekenzorg. Als verdichtingsmoment van heel deze zorg kent zij een bijzonder sacrament: de ziekenzalving. Tussen haar pastorale zorg voor de zieken en de sacramentele viering bestaat er een onlosmakelijke band. In haar liefdevolle zorg, concreet belichaamd in de zichzelfvergetende bekommernis van familie en vrienden, de deskundige en toegewijde verzorging van geneesheren en verpleegkundigen, het opbeurend bezoek en medeleven van pastor en medeparochianen, brengt zij als Christusgemeenschap reeds heil van Godswege bij de zieke. In haar sacramentele viering drukt zij dit aanwezig zijn van de Heer expliciet uit en stelt zij de zieke in de hand van de lijdende en verheerlijkte Heer, opdat Hij hem zou opbeuren en genezen, hem sterken in het beleven van zijn lijden als medelijden met Christus voor het heil van de wereld.

A. De aanwezigheid van de kerk bij zieken: in opdracht van de Heer³

Waar Jezus' genezingen tekenen waren van het aanbreken van het Godsrijk geeft Hij ook aan zijn kerk de opdracht zorgend, genezend naar de zieken te gaan, de tekenen te stellen van de nieuwe heilsorde. Ook de kerk krijgt de taak, als levende getuige van Gods menslievendheid, zich liefdevol naar de zieken te keren, deze mensen die dreigen aan de rand van de maatschappij geduwd te worden hun plaats binnen de gemeenschap terug te geven, hun echt heil en toekomst aan te zeggen en ook te verwerkelijken. Als gemeenschap moet zij de strijd aanbinden tegen de ziekte, zorg en aandacht besteden aan de zieken, hen helpen klaar te komen met de beleving van hun uitermate moeilijke levenssituatie, zich ondanks en met hun ziekte te integreren in de gemeenschap.

De evangelische genezingsverhalen blijven de kerkgemeenschap oproepen om in het spoor van Jezus en onder stuwning van de Geest wonderen van 'genezing' te stellen. Dit zowel door de aanwending van de medische vooruitgang, de liefdevolle en vakkundige verzorging als door de psychische en pastorale begeleiding, waardoor zieken kunnen geheeld worden en de harmonie met hun lichaam, hun omgeving, de kerkgemeenschap en God kunnen terugvinden.

Toen Jezus zijn leerlingen voor het eerst uitzond, gaf Hij uitdrukkelijk de opdracht de zieken te genezen:

Hij riep de twaalf bijeen en gaf hun macht en gezag over alle boze geesten en de kracht om ziekten te genezen. Daarop zond Hij hen uit om het Rijk Gods te verkondigen en genezingen te verrichten (Lc 9, 1-2).

Ook aan de tweeënzeventig leerlingen beval Jezus om overal waar ze kwamen de zieken te genezen:

Geneest de zieken die er zijn, en zegt tot hen: het Rijk Gods is u nabij (Lc 10, 9).

Marcus besluit zijn verhaal van de zending van de twaalf aldus:

³ Cf. J. LAMBERTS, *Geborgen in Zijn liefde*, 72-91.

Zij vertrokken om te prediken dat men zich moest bekeren. Zij dreven veel duivels uit, zalfden veel zieken met olie en genazen hen (Mc 6, 12-13).

In deze tekst krijgen we een vermelding van de zalving met olie. Nu was het gebruik van olie, verwerkt in allerlei zalven, een algemeen verbreid gebruik in de geneeskunde, zowel bij de joden als bij de heidenen. Of we in deze tekst een insinuatie op het sacrament van de ziekenzalving mogen zien, laten we voorlopig in het midden. Wat er minstens wel kan gezegd worden is dat men in opdracht van Jezus aan deze toenmalige normale handelingswijze een charismatische betekenis heeft gegeven. Belangrijker is het dat deze tekst en de twee vorige een toetssteen blijven voor de authenticiteit van de kerkgemeenschap: **als Christusgemeenschap heeft zij een helende opdracht bij de zieken, in haar zorg voor zieken en lijdenden breekt het Godsrijk door.**

Enigszins in tegenstelling tot de rijkdom aan evangelische genezingsverhalen valt de beperktheid op van de genezingen in het geheel van de apostolische kerk. In de *Handelingen* vinden we twaalf genezingen, waarbij dan nog het parallellisme met de genezingsverhalen van Jezus opvalt. Soms krijgen we een verwijzing naar de genezende activiteit van de apostelen als groep: Hnd 2, 43; 5, 12. Als genezingen door afzonderlijke apostelen krijgen we: Petrus (5, 15-16; 9, 32-34; 9, 39-41), Petrus en Johannes (3, 1-10), Stefanus (6, 8), Filippus (8, 5-7) en Paulus (14, 8-10; 16, 18; 19, 11-12; 28, 7-9). Deze genezingen zijn steeds te plaatsen in het kader van de verkondiging van de verrezen Heer en tonen de overwinning aan van de gekruisigde Jezus. Daarom wordt soms vermeld dat de genezing gebeurt 'in de naam van Jezus' (3, 6; 4, 30; 9, 34). Wanneer Petrus zegt: 'Enéas, Jezus Christus geneest u (9, 34) verklaart hij eigenlijk dat het de Heer zelf is die door zijn apostel aanwezig is en handelt. Zodanig dat in het handelen van de apostelen de beloften van de verrezen Heer geactualiseerd worden. In het allereerste apostolisch handelen wordt aldus het manifeste heilshandelen, de tekenen van het doorbrekende Godsrijk, van Jezus, over zijn dood en verrijzenis heen, voortgezet. Of de bijzondere genezingsmacht van de primitieve kerk is één van haar prerogatieven in dienst van de verkondiging van de verrezen Heer.

In de andere nieuwtestamentische geschriften liggen de zaken enigszins anders. De brieven van de apostelen hebben betrekking op de noden van de verschillende gemeenten. Hier vinden we allusies op genezingen en wel binnen een ecclesiale context. De belangstelling en de zorg voor de zieken staat hier niet langer in functie van de verkondiging van de verrijzenis, maar is een uiting van dienstbaarheid van en aan de gemeenschap. In 1 Kor 12, 9 plaatst Paulus onder de gaven van de Geest (12, 1-11) de gave om ziekten te genezen. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier wel degelijk over het kennen en kunnen eigen aan geneesheren. Maar daar waar de klassieke wereld zich voor deze bekwaamheid beriep op de cultus van de god Asklepios, moest de gelovige gemeenschap deze gave van genezing wel toeschrijven aan de werking van de Geest. Deze gave van de Geest wordt dan net zoals de andere in dienst gesteld van het welzijn van de gemeenschap.

In het kader van een reeks kerkelijke voorschriften spreekt ook Jakobus over ziekte en genezing (Jak 5, 13-15). Hier is er geen sprake van een bijzonder charisma, maar van een georganiseerd dienstwerk of ministerium door de presbyters namens de kerk aan haar zieke leden. Deze tekst, die duidelijke verbanden met bepaalde evangelische perikopen heeft, wijst er hoe dan ook op dat wat de kerk hier doet geen innovatie is, maar wel degelijk in de lijn ligt van haar zending namens Jezus naar de zieken toe. Een verder onderzoek van deze tekst zal ons al dan niet toestaan of we hier ook mogen spreken over het 'sacrament' van de ziekenzalving. Alleszins is dit handelen en ook het eigenlijke sacrament van de ziekenzalving

te plaatsen in de ruimere sacramentaliteit van de kerk als voortzetting en bemiddeling van Christus' heilswerking voor de mens.

B. Het getuigenis van de geschiedenis

Wie onbevooroordeeld de geschiedenis be vraagt, moet wel erkennen dat de kerk vanaf haar ontstaan een bijzondere zorg getoond heeft voor zieken en lijdenden. Steeds heeft zij het als haar belangrijke taak beschouwd de zieken in hun lichamelijk en psychisch lijden nabij te zijn met de zorgende, opbeurende, 'genezende' liefde van Jezus. Onophoudelijk heeft zij zich zoals die Barmhartige Samaritaan ontfermd over de mens die halfdood neerligt aan de kant van de weg.

Het is de kerk die de eerste ziekenhuizen en verzorgingsinstellingen heeft gesticht. De Middeleeuwen kenden hun leprozerieën. Vele steden hadden hun Hôtel-Dieu. Er waren de hospitalen op de bedevaartswegen naar Rome of Santiago de Compostella. Binnen de schoot van de kerk ontstonden talrijke orden en congregaties van mannen en vrouwen die zich helemaal inzetten voor de verzorging van hun zieke medemensen.

In de missionaire activiteit nam en neemt de ziekenzorg een belangrijke plaats in: genezing en verzorging zijn er als de consequentie van de universele heilswil die de kerk in naam van haar Heer verkondigt, van haar daadwerkelijke wil een broederlijke mensengemeenschap op te bouwen waar de ene de lasten van de andere tracht te dragen.

C. De pastorale en liturgische zorg voor zieken: een hele waaier

Ziekenpastoraal behoort tot de kernopdrachten van de kerkgemeenschap. De kerk neemt deze zorg ter harte op verschillende domeinen (persoonlijke contacten, parochie, instelling ...) en op verschillende wijzen. Zo is er het ziekenbezoek (1), vormen van ziekenliturgie (2) en de ziekenzalving als verdichtingsmoment (3).

1. Ziekenzorg en ziekenbezoek

Iedere christen is geroepen om zieken te bezoeken, hen met aandacht bij te staan en voor hen te bidden. Ernstig zieke mensen, stervenden en hun familie nabij zijn is voor de kerkgemeenschap en voor elke christen van groot belang. Hierbij gaat de aandacht allereerst uit naar de zieke zelf, maar zeker ook naar al wie voor een zieke zorgen en steun verlenen. "Christenen handelen vanuit dezelfde Geest die Jezus tot zoveel dienstbaarheid bezielde".⁴ Bezoek aan zieken is een belangrijke vorm van dienstbaarheid. Het woord uit de Schrift: "Ik was ziek en gij hebt Mij bezocht" (Mt 25, 36b) ligt christenen na aan het hart.

Het is zoeken naar aangepaste en haalbare structuren en – misschien belangrijker nog – een aangepaste mentaliteit waardoor christenen de pastoraal bij zieken gestalte kunnen geven. In instellingen is dit meestal in ruime mate voorhanden, maar op parochies en federaties blijft het een aandachtspunt.

De parochie of federatie kan in de eerste plaats organisaties, verenigingen en vrijwilligers die zich wijden aan het bezoeken van zieken met mekaar in contact brengen om lacunes op te sporen alsook om de nodige vorming en ondersteuning te voorzien. Het is wenselijk om een

⁴ **BISSCHOPPELIJKE COMMISSIE DIACONIE**, *Diaconie in het leven van de parochies*, december 2007, p. 9.

‘bezoekersgroep’ samen te stellen van mensen die namens de kerkgemeenschap de zieken thuis bezoeken, ook voor psychische zieken en voor jongeren of kinderen die ziek zijn.

Verder kan gewerkt worden aan een mentaliteit (via homilie, Kerk+Leven, folder, persoonlijke contacten ...) waarbij de zieken of hun familie zelf een bezoek aanvragen. Systematisch ziekenbezoek thuis krijgt wellicht best voorrang op ziekenbezoek in een instelling waar pastores zijn aangesteld. De pastoor neemt actief deel aan de bezoeken, zeker wanneer medewerkers van de parochie ziek worden.

Wie op ziekenbezoek, maakt tijd voor de zieke, is attent, luisterend nabij, fijngevoelig, teder en liefdevol. Een ziekenbezoek biedt ook kansen tot een geloofsgesprek en tot samen bidden. Aan de zieke kan gevraagd worden om te bidden voor de parochie en voor noden allerhande. Tijdens het bezoek kan een gebedskaart aan de zieke gegeven worden.

2. Ziekenliturgie (gebed, ziekenzegen, ziekencommunie ...)

“Wie zorg draagt voor zieken, zal er om bekommerd zijn dat zij ook bidden, alleen, of samen met hun familieleden of met degenen die hen verplegen. Dit kan gebeuren vanuit de Heilige Schrift; men kan ook stilstaan bij het mysterie van het menselijk lijden in het leven van Christus, of vanuit het boek der Psalmen en vanuit andere teksten, biddend en smekend voor God staan”.⁵

Concrete momenten waarop dit kan gebeuren zijn uiteraard naar aanleiding van een bezoek, maar ruimer ook tijdens de zondagse eucharistieviering. Nationale ziekendag, gebedsintenties tijdens de voorbeden, een oproep van de voorganger om zieke mensen en hun huisgenoten met zorg en gebed te omringen, een parochiedag, nieuwjaarsbijeenkomst, planningsdag, parochiale gebedsdag, maandelijks gebedsuur ... Het zijn gelegenheden om te bidden voor zieken. Nu er opnieuw meer en meer aandacht komt voor het ziek-zijn thuis, de kortere opnametijden in instellingen en een groeiend aanbod van thuiszorg in al zijn facetten, liggen ook hier kansen voor de plaatselijke geloofsgemeenschap om de (gelovige) zorg voor de zieke op te nemen.

Bijzondere aandacht verdient de ziekencommunie. “De ziekencommunie is voor de christen de uitdrukking en de beleving van zijn verbondenheid met Christus in de kerkgemeenschap.”⁶ In de ziekencommunie wordt de ‘communio’ tussen de zieke, de parochiegemeenschap en de Heer beklemtoond. Het is zeer zinvol de ziekencommunie te linken aan de zondagse eucharistieviering. Vanuit de eucharistie worden mensen gezonden naar hun zieke medebroeders en –zusters, eventueel met een zendingsmoment na de communie.

Ook familieleden en huisgenoten kunnen de communie meenemen, mits waardige omstandigheden (pyxis) en goede vormgeving (kort, verzorgd liturgisch moment). Toch is het wenselijk dat mensen die de parochie vertegenwoordigen ook af en toe de communie dragen naar zieken om de band met de ruimere kerkgemeenschap te verduidelijken.

Naast de ziekencommunie thuis zijn er nog twee mogelijkheden om de zieke in de kerkgemeenschap te integreren: de eucharistieviering bij de zieke aan huis op een weekdag in aanwezigheid van enkele familieleden of burens, en de aanwezigheid van enkele zieken in de eucharistieviering op zondag.

⁵ ICLZ, *Orde van dienst voor de ziekenliturgie*, Brussel, Licap, 1975, p. 27.

⁶ ICLZ, *Orde van dienst voor de ziekenliturgie*, Brussel, Licap, 1975, p. 22.

Wat de ziekencommunie betreft vermeldt de *Orde van dienst voor de ziekenliturgie* uitdrukkelijk de mogelijkheid van kelkcommunie:

Zieken die niet kunnen communiceren onder de gedaante van brood, kunnen de communie ontvangen onder de gedaante van wijn. Daartoe wordt na de eucharistieviering het bloed des Heren in het tabernakel bewaard in een zorgvuldig afgedekte kelk. In een klein en goed afgesloten bekertje wordt het naar de zieke gebracht. Voor de communie zelf kiest men uit de mogelijkheden voor de communie onder twee gedaanten de meest geschikte manier. Wat overblijft van het heilig bloed, wordt na de communie door de bedienaar genuttigd; hij zorgt ook dat de beker gereinigd wordt.⁷

3. Ziekenzalving als verdichtingsmoment: hoogtepunt en bron

Al het voorgaande – gemeenschappelijke zorg van de hele kerkgemeenschap voor de zieke medemens; ziekenbezoek; bidden met en voor zieken; ziekencommunie – maken dat het sacrament van de ziekenzalving beleefd kan worden als een christelijke duiding van het ziekteproces.

De theologische reflectie over de sacramentele ziekenzalving vertrekt gewoonlijk van de tekst Jak 5,14-16. Heel vaak heeft men echter deze tekst geïnterpreteerd en er allerlei bijbelse elementen aan toegevoegd, zodanig dat een kritische lezing van deze tekst zich opdringt.⁸ Dit is des te noodzakelijker het geval daar de vernieuwde kernformule van de ziekenzalving een duidelijke allusie maakt op deze tekst.

Wij plaatsen de tekst in zijn ruimere context (Jak 5,13-18) en vertalen zo letterlijk mogelijk:

13 Lijdt iemand onder u ongeluk,

laat hij bidden.

Is iemand welgezind,

laat hij een lofzang zingen.

14 Is iemand onder u ziek,

laat hij de oudsten van de kerk tot zich roepen

en laat hen bidden over hem,

hem zalvend met olie

in de naam van de Heer.

15 En het gebed van het geloof zal de zieke redden

⁷ ICLZ, *Orde van dienst voor de ziekenliturgie*, Brussel, Licap, 1975, p. 31.

⁸ Cf. P. VAN DEN BERGHE, 'De Jacobustekst en het sacrament van de zieken', *Tijdschrift voor Liturgie* (1976) 30-40; A. VERHEUL, 'Het sacrament van de zieken als paassacrament. De exegese van Jac. 5,14-16 en de nieuwe kernformule van de ziekenzalving', *Tijdschrift voor Liturgie* (1974) 207-221.

en de Heer zal hem doen opstaan

en als hij zonden heeft gedaan,

het zal hem vergeven worden.

16 Belijdt daarom elkaar uw zonden

en bidt voor elkaar

opdat gij genezen wordt.

Tot veel is in staat het werkzaam gebed

van een gerechtige.

17 Elia was een mens van gelijke aard als wij

en in een gebed bad hij dat het niet zou regenen

en het regende niet op aarde drie jaar en zes maanden.

18 En weerom bad hij en de hemel gaf regen

en de aarde bracht haar vrucht voort."

(vert.: J. Lamberts)⁹

De geschiedenis van het de ziekenzalving door de eeuwen heen in een notedop:

(a) eerste acht eeuwen: sacrament van de zieken (zalving met de gezegende olie als geneesmiddel van de kerk voor de lichamelijk zieke mens: meermaals, geen voorbereiding op de dood) en sacrament van de stervenden (het viaticum).

(b) vanaf de negende eeuw tot Vaticanum II:

- ziekenzalving wordt verbonden met de boete en uitgesteld tot op het sterfbed: *extrema unctio* (sacrament van de stervenden)
- werkzaamheid: aanvulling van de boete (genezing van de ziel – geestelijke werkdadigheid) en voorbereiding op het hiernamaals (initiatie in het hiernamaals)
- teloorgang van het ziekensacrament in de Middeleeuwen

⁹ Zie verder **J. LAMBERTS**, *Geborgen in Zijn liefde*, p. 91 e.v.

HOOFDSTUK IV: VATICANUM II EN DE ZIEKENZALVING¹⁰

In de dogmatische constitutie over de kerk, *Lumen gentium*, worden de theologische inhoud en de uitwerking van de ziekenzalving bepaald (LG 11):

Door de heilige ziekenzalving en het gebed van de priesters stelt de gehele Kerk de zieken in de hand van de lijdende en verheerlijkte Heer, opdat Hij hen zou opbeuren en behouden (vgl. Jak 5, 14-16). Meer nog, zij spoort hen aan om zich vrijwillig bij het lijden en sterven van Christus aan te sluiten (vgl. Rom 8, 17; Kol 1, 24; 2 Tim 2, 11-12; 1 P 4, 13) en aldus het hunne tot het welzijn van het volk van God bij te dragen.

Dit is duidelijk niet meer het sacrament van het laatste ogenblik. Een jaar eerder al behandelde de constitutie over de heilige liturgie, 'Sacrosanctum concilium' (1963) de ziekenzalving in de artikels 73-75. Deze goedgekeurde artikels wijken enigszins af van het door de voorbereidende commissie ingediende schema.

(a) [benaming + moment?] Het oorspronkelijk art. 57 in het schema luidde aldus:

"Het sacrament, dat gewoonlijk 'laatste oliesel' genoemd wordt, zal voortaan 'ziekenzalving' genoemd worden, want het is niet per se het sacrament van de stervenden maar van wie zwaar ziek zijn. Derhalve is de geschikte tijd om het te ontvangen daar zo gauw de gelovige zwaar ziek wordt."¹¹

Na wijziging werd dit het huidige art. 73:

"Het 'laatste oliesel', dat ook en beter 'zalving van de zieken' kan worden genoemd, is niet uitsluitend het sacrament van degenen die in het uiterste levensgevaar verkeren. De geschikte tijd om het te ontvangen is dan ook reeds aanwezig, wanneer een gelovige door ziekte of ouderdom in levensgevaar begint te komen."

Tengevolge van de debatten werden dus twee wijzigingen aan de tekst aangebracht, wijzigingen waarover trouwens gestemd diende te worden. De eerste wijziging betreft de benaming en meteen ook het subject van het sacrament: terwijl de voorbereidende commissie duidelijk voor de benaming 'ziekenzalving' had geopteerd, wilde de conciliaire commissie deze blijkbaar nog niet voor alle concilievaarders aanvaardbare benaming niet opdringen en koos zij voor een *via media*-oplossing.

De tweede wijziging betreft dan meer het geschikte moment van toediening van het sacrament. Ook hier heeft men blijkbaar een compromisoplossing gezocht.

Een uitdrukkelijke veroordeling van het genoemde misbruik heeft men blijkbaar niet willen opnemen, om te voorkomen dat dit zou uitgelegd worden als een verbod om het sacrament nog in extremis toe te dienen. Verder staat de goedgekeurde formulering een ruime interpretatie van het begrip stervensgevaar toe en betekent zij een erkenning van de stilaan op gang gekomen pastoraalliturgische vernieuwing. Niettemin is de formulering minder breed dan die van Trente waar immers bepaald werd dat 'deze zalving wordt toegediend aan zieken,

¹⁰ Cf. J. STEFANSKI, 'Das Krankensakrament in den Arbeiten des II. Vatikanischen Konzils', *Notitiae* 23 (1987) 88-127.

¹¹ De teksten van de schema's en van de conciliebesprekingen zijn in een vertaling van J. Lamberts genomen uit: *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, Vaticaanstad, 1970, Vol. II, Pars II.

vooral echter aan hen die zo gevaarlijk ziek zijn dat zij het levenseinde schijnen te naderen'. Wel is zij een opmerkelijke versoepeling ten opzichte van de toen geldende canon 940 (CIC 1917), die stelde dat het laatste oliesel enkel mag toegediend worden aan een gelovige die na het bereiken van de jaren van verstand door ziekte of ouderdom in stervensgevaar verkeert.

(b) [band met biecht / eucharistie] Het oorspronkelijk art. 58 van het schema luidde:

"De zalving van de zieke heeft in de regel plaats na de biecht en voor het ontvangen van de eucharistie."

In het goedgekeurde art. 74 werd dit:

"Naast de afzonderlijke riten van de ziekenzalving en de teerspijze moet een aaneengesloten ritueel (Ordo continuus) worden samengesteld voor het toedienen van de zalving aan een zieke na de biecht en voor het ontvangen van de teerspijze".

(c) [ritus] Het oorspronkelijk art. 59 is zo goed als onveranderd overgenomen in het huidige art. 75:

"Het aantal zalvingen moet aan de omstandigheden worden aangepast en de gebeden die bij de ritus van de ziekenzalving behoren, moeten zo worden herzien, dat zij passen bij de verschillende situaties van de zieken die het sacrament ontvangen."

(d) [herhaalbaarheid?] Het schema bevatte ook nog een art. 60 over de herhaalbaarheid van de ziekenzalving. Op een nogal vage wijze stelde het voor: "Bij langdurige ziekte kan de heilige zalving af en toe herhaald worden". Deze kwestie, die heel wat discussie uitlokte, werd echter naar een verder onderzoek verwezen. Zo verklaarde de verslaggever van de conciliaire commissie: "Op verzoek van verschillende concilievaders stelt de commissie de weglating voor van art. 60 van het schema, over de herhaalbaarheid van de zalving in de loop van een langdurige ziekte, omdat het Concilie niet wil ingaan op betwiste kwesties."

(e) De vermelde gegevens van de constitutie over de liturgie (1963) vroegen bijgevolg om een nadere bezinning omtrent de ziekenzalving. Dit dan vooral rond drie hoofdvragen:

1. Welke is de plaats van de ziekenzalving in het geheel van de kerkelijke zorg voor zieken en bejaarden?
2. Wat is de wezenlijke betekenis van het ziekensacrament?
3. Hoe kan dit het best vorm krijgen in een vernieuwde liturgie?

Daarbij zou de vernieuwing ook dienen rekening te houden met de meer algemene aanduidingen van de constitutie, zoals een ruimere plaats voor de Schrift (art. 24 en 35), de voorkeur voor vieringen waarin de geloofsgemeenschap betrokken is (art. 27), de eenvoud en duidelijkheid van de riten (art. 35), de aanpassing aan de aard van de volkeren (art. 38-39), de bevordering en de uitdrukking van het geloof (art. 59).

Aan een aantal van deze verlangens was al tegemoetgekomen door een aantal nieuwe tweetalige ritualia. In de volgende jaren verschenen ook verschillende experimenten, niet-

officiële rituelen, die in mindere of meerdere mate afwijkend van het nog geldende ritueel de door het concilie gevraagde vernieuwingen probeerden door te voeren. Uiteindelijk verscheen op 30 november 1972 de apostolische constitutie '*Sacram Unctionem Infirmorum*', waardoor het nieuwe ritueel van de ziekenzalving werd goedgekeurd voor de Latijnse kerk. Het nieuwe rituale zelf, '*Ordo Unctionis Infirmorum eorumque pastoralis curae*' verscheen dan op 7 december 1972.

HOOFDSTUK V: DE ORDE VAN DIENST VOOR DE ZIEKENLITURGIE

In onderstaand hoofdstuk willen we vooreerst blijven stilstaan bij de titel en de indeling van het nieuwe ziekenritueel. Vervolgens onderzoeken wij dit dienstboek vanuit de grondprincipes van de liturgische vernieuwing zoals deze door Vaticanum II gewenst is. Tenslotte bespreken we vooral de verschillende stappen in de sacramentele ziekenzorg.

§1. TITEL EN INDELING VAN HET NIEUWE ZIEKENRITUAAL

De titel van het dienstboek, 'Orde van dienst van de ziekenzalving en van de pastorale zorg voor de zieken' (Rome, 1972), is voldoende algemeen zodat hij enerzijds de ziekenzalving plaatst in het geheel van de pastorale zorg voor de zieken en anderzijds bevestigt dat de zalving het specifieke sacrament van de zieken is. Anders gezegd: de nieuwe orde herstelt de ziekenzalving als sacrament voor de zieken en dus niet voor de stervenden, maar plaatst het tevens in de ruimere context van de pastorale en sacramentele begeleiding van de zieke mens.

1. Het ritueel onderscheidt duidelijk de verschillende momenten en hun eigen ritueel in het kerkelijk-sacramenteel aanwezig zijn bij de zieke in de fase waarin deze zich bevindt. De *Praenotanda* (algemene inleiding) handelt eerst over de betekenis van het ziekzijn en pas daarna over de verschillende sacramenten die de zieke kan ontvangen.

2. Het eerste hoofdstuk van de Latijnse *ordo* handelt over het ziekenbezoek en de ziekencommunie, waarbij onderscheid gemaakt wordt in de communie voor één zieke en de communie voor een groep zieken.

3. Het tweede hoofdstuk onder de titel '*Ordo unctionis infirmi*' bevat de gewone orde van dienst voor de ziekenzalving evenals de varianten voor het geval de zalving gebeurt tijdens een eucharistieviering of in aanwezigheid van een grote groep gelovigen.

4. Hoofdstuk drie betreft het viaticum *intra missam* of *extra missam*.

5. Een *ritus continuus* (aaneengesloten ritueel) van boetesacrament, zalving en viaticum vindt men in hoofdstuk vier voor het geval het een zieke betreft die zich onverwacht in reëel stervensgevaar bevindt. Dit geval wordt wel als uitzondering gezien.

6. Hoofdstuk vijf voorziet de eventuele toediening van het vormsel in stervensgevaar.

7. Onder de titel '*Ordo commendationis morientium*' brengt hoofdstuk zes de gebeden van de stervenden in een vernieuwde aanpak samen.

8. Hoofdstuk zeven tenslotte bevat een aantal gebeden en schriftlezingen die ad libitum en ter aanvulling van wat in de voorgaande hoofdstukken is aangeboden, kunnen worden gebruikt.

§2. HET ZIEKENRITUAAL EN DE EISEN V/D LITURGISCHE VERNIEUWING

We willen nu even aantonen in welke mate het vernieuwde ziekenrituaal beantwoordt aan de algemene eisen van de liturgische vernieuwing zoals gevraagd in de constitutie over de liturgie (vgl. SC 21 – 40). De specifieke eisen voor het ziekensacrament komen verder aan bod.

1. Actieve deelname van de zieke zelf

Een van de grote doelstellingen van de liturgische vernieuwing was alleszins de bevordering van de actieve deelname van de gelovigen aan de liturgie (vgl. SC 14 e.a.). In de vroegere liturgie, die vooral een clerusliturgie was, was de gelovige eerder een passieve toeschouwer. De sacramenten werden aan de gelovigen als ontvangers ervan toegediend. Meer misschien nog dan bij welk ander sacrament ook was bij de zalving, die immers op het stervensmoment werd toegediend, de gelovige een zwijgende, passieve ontvanger van de heilsmiddelen van de kerk. Het feit alleen al dat de zalving thans dient te gebeuren op het moment dat de gelovige zich door zijn ziekte in een dusdanige crisissituatie bevindt (dat hij zichzelf moet leren terugvinden in een nieuwe en uitermate moeilijke relatie met zijn lichaam, zijn toekomst, zijn wereld, zijn medemensen, de kerkgemeenschap en God) veronderstelt de actieve betrokkenheid van deze gelovige, die binnen de geloofsgemeenschap, die hem zorgend en begrijpend nabij wil blijven, de Heer wil ontmoeten.

Het is deze zieke mens, met zijn moeilijkheden, zijn pijn, zijn vragend zoeken, zijn voortdurende strijd, die centraal moet staan bij de viering van het sacrament. Hij moet zich kunnen herkennen, zich ten volle erkend en gewaardeerd weten wanneer hij, in overleg met al wie hem liefdevol zorgend in zijn ziekte omringen, om de zalving vraagt. Daarom moeten lezingen en gebeden, maar ook het hele ceremonieel, de zieke mens centraal stellen, hem als het ware het initiatief geven.

In de nieuwe orde van dienst wordt de zieke voortdurend uitgenodigd het gebed te beamen, komt hij zelf aan het woord en verloopt de viering in dialogoog tussen de priester, de zieke en de als normaal aanwezig veronderstelde gemeenschap.

2. Het communautair karakter¹²

De liturgische vernieuwing opteert ook duidelijk voor het bevorderen van het gemeenschapskarakter van onze liturgische vieringen (cf. art. 26 van de liturgieconstitutie).

Liturgie bereikt pas haar volle betekenis in de mate zij een ecclesiale liturgie is, d.w.z. wanneer het door Christus samengeropen en hiërarchisch gestructureerd en door de Geest bezielde volk van God samenkomt om zijn geloofsmysterie te vieren.

Eertijds was de ziekenliturgie een soort individuele service namens het kerkinstituut verricht door een gemandateerd ambtenaar, in plaats van een viering van een levende kerkgemeenschap. De afwezigheid van de geloofsgemeenschap was een beletsel om te kunnen spreken van een waarachtige sacramentele viering.

¹² Zie L. LEIJSSSEN, *De ziekenzalving als sacrament van geloof en 'rite de passage'* in E. HENAU & F. JESPERS (red.), *Liturgie en kerkopbouw*, Baarn, Gooi&Sticht, 1993, p. 127 – 157, vnl. 128 e.v.

De vernieuwde ziekenliturgie doet in ruime mate recht aan het gemeenschapskarakter: in haar ritueel veronderstelt ze voortdurend de aanwezigheid van een gemeenschap. Met deze gemeenschap worden minstens bedoeld de huisgenoten, familieleden, vrienden, verplegend personeel, pastorale werk(s)ter, waarbij de priester deze belichaming van de *ecclesia* kan voorgaan.

Zo wordt als normaal verondersteld dat de aanwezigen samen met de zieke communiceren wanneer hem de ziekencommunie wordt gebracht: hierdoor licht de diepere zin van het communiceren duidelijk op. Doordat de ziekenzalving niet meer haastig wordt toegediend door een in aller ijf bijgeroepen priester, maar zo mogelijk in gesprek met de zieke, de pastorale werk(s)ter, de parochiepriester, de verzorgers, familie en vrienden kan voorbereid worden, kan er inderdaad een zinvolle gemeenschapsviering ontstaan.

Er bestaat verder de mogelijkheid om de eucharistie ten huize van de zieke te vieren. Als hier daadwerkelijk door een afvaardiging van de parochie aan deel genomen wordt, krijgt dit gebeuren duidelijk een ecclesiale dimensie. Ook de mogelijkheid dat een buitengewoon bedienaar op zondag vanuit de parochiale eucharistieviering de communie naar de zieke brengt, biedt kansen tot een sterk beleven van de verbondenheid tussen de plaatselijke geloofsgemeenschap en haar zieken. Wel zou er in dit geval tijdens de viering aandacht aan besteed moeten worden en het niet zomaar laten gebeuren.

Aldus wordt ook de door de liturgische vernieuwing gewenste band tussen pastoraal en liturgie hersteld. De liturgie komt immers niet ten tonele wanneer de menselijke zorgen zijn uitgespeeld. Zij wil juist deze bezorgdheid duiden, er de diepste drijfveer en de eigenlijke zingeving van laten oplichten. Meer nog, zij plaatst ons voor de vraag of wij in de zorg voor onze zieke medemens wel echt genoeg doen, wel voldoende belichaming zijn van Gods liefde voor deze medemens in nood.

De nieuw orde van dienst voorziet ook de mogelijkheid tot zalving van meerdere zieken. Dit zien we dan ook meermaals gebeuren in verschillende ziekenhuizen, bejaardentehuizen en bij ziekedagen of bedevaarten. Hier worden werkelijk kansen geboden tot echte viering van de zalving. Hier valt alle gejaagdheid weg en wordt rustig de tijd genomen om tot echte liturgie te komen. De sacramentele handelingen van handoplegging en zalving kunnen in alle sereniteit gesteld worden. Hier ademt men een heel andere sfeer in, waarbij angst plaats blijkt te ruimen voor samen in geloof gedragen leed. Er ontstaat hier een reëel besef van verbondenheid tussen de zieken onderling, tussen de verwanten en de zieken en tussen de verschillende families, dit alles binnen het kader van de verzorgingsinstelling.

Wel moet hier gewaarschuwd worden voor het gevaar van banaliseren van de ziekenzalving. Het wordt door sommigen zieken en hun familie wel eens ervaren als een soort ziekenzegen. Dit heeft ook wel te maken met de door het nieuwe ritueel mogelijk gemaakte herhaalbaarheid van de zalving, waar men derhalve omzichtig mee moet omspringen. De ziekenzalving is niet het sacrament van de derde leeftijd. Hier dringen zich andermaal een gepaste catechese en een weloverwogen pastorale begeleiding op. Het spreekt verder van zelf dat zulke gemeenschappelijke viering van de ziekenzalving moet gebeuren op basis van volledige vrijwilligheid vanwege de zieken. Geen enkele zieke mag de indruk krijgen dat hij gedwongen wordt er aan deel te nemen omdat het nu eenmaal in het ziekenhuis waar hij verblijft een gewoonte is geworden zieken op bepaalde ogenblikken in gemeenschap te zalven.

Binnen de parochie is het wel geen goede zaak om per se een gemeenschappelijke ziekenzalving te willen opdringen. Meer kan wellicht bereikt worden wanneer vanuit de basis de vraag gesteld wordt door mensen die dit in een ziekenhuis hebben meegemaakt en daardoor werkelijk bemoedigd werden. Hier past vanwege de parochiepriester en de pastorale werk(st)er een echte luisterbereidheid en kunnen zij de mogelijkheid van een dergelijke viering best bespreken met de mensen van Ziekenzorg en de bejaardenvereniging. Samen met deze mensen kan ook gewerkt worden aan de concrete vormgeving van zulke viering. Gemeenschappelijke ziekenzalvingen dienen dan ook niet elk jaar georganiseerd te worden.

Bij dementerenden van wie men mag veronderstellen dat ze het sacrament gelovig gevraagd zouden hebben voor hun ziekte, kan men de ziekenzalving toedienen (afpraak met familie).

3. Meer ruimte voor de H. Schrift

Mede als gevolg van de bijbelse beweging wees het concilie op het belang van het Woord Gods in het leven van de kerk. In de lijn hiervan gaat in de herziene liturgische boeken aan de eigenlijke bediening van de sacramenten steeds een dienst van het woord vooraf, waarbij een zeer ruim gebruik gemaakt wordt van de diverse bijbelse boeken.

Ook de vernieuwde ziekenliturgie beantwoordt aan dit verlangen van het concilie. Haast elk hoofdstuk begint met een woorddienst, terwijl het laatste hoofdstuk een ruime keuze van schriftlezingen bevat die ad libitum kunnen worden gebruikt. Dit laatste biedt de mogelijkheid om aansluitend bij de eigen gevoeligheid van de zieke en rekening houdend met de omstandigheden een gepaste lezing te kiezen, zodanig dat hij zich persoonlijk kan aangesproken voelen door dit woord.

4. Invoering van de landstaal

Ten aanzien van de ziekenzalving (waaromtrent in de voorbije eeuwen zoveel geheimzinnigheid gegroeid was) zorgde de viering in de landstaal voor een positieve wending. Dit geeft samen met de herziening van de sacramentele formule bij de zalving een groter vertrouwen aan de zieke gelovige. Het staat hem toe het sacramenteel gebeuren beter te begrijpen en te beleven.

5. Vereenvoudiging van de liturgie

De liturgieconstitutie opteerde eveneens voor een vereenvoudiging van de liturgie (cf. art. 34). Ook aan dit principe werd door de nieuwe orde van dienst voor de ziekenliturgie voldaan. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de vervanging van de zalving van de zintuigen door een zalving van voorhoofd en handen, die naar het aanvoelen van de huidige mens de hele persoon en zijn activiteit aanduiden.

De vernieuwde zalvingsformule, waarop we nog terug komen, duidt veel duidelijker op de betekenis van het sacrament. Ook de aanduiding van het moment waarop de zalving het best gebeurt, de woorddienst en heel de gebedssfeer bevorderen de inzichtelijkheid van het sacramenteel gebeuren rond de zieken. Er is het duidelijk onderscheid tussen de ziekenzalving en de andere sacramenten die aan de zieken gegeven worden. Het viaticum wordt gerevalueerd als eigenlijk sacrament van de stervenden.

6. Terugkeer naar de bronnen van de liturgie (cf. SC art. 50)

De nieuwe orde van dienst is vooreerst gekenmerkt door het verlangen aan te sluiten bij de tekst van Jakobus 5,13-18. Niet enkel bevat de nieuwe kernformule bij de zalving een expliciete verwijzing naar deze tekst. Er is ook de duidelijke oriëntatie naar de zieken, de herwaardering van de handoplegging, de aandacht voor het gelovig gebed en het secundair stellen van het boeteaspect.

§3. DE ZIEKENLITURGIE IN HAAR VERSCHILLENDE RITEN

1. Het ziekenbezoek

Het eerste deel van ons Vlaams ziekenritueel ('De orde van dienst voor de ziekenliturgie'), goedgekeurd door de Congregatie voor de Sacramenten en de Goddelijke Eredienst op 20 september 1975, voorziet als eerste hoofdstuk het ziekenbezoek. In een inleiding wordt er op gewezen dat alle christenen naar best vermogen bekommerd zullen zijn om de zieken door hen te bezoeken, te sterken in de Heer en bij te staan in hun noden. Vooral wordt er gewezen op het samen bidden met de zieke: "*Wie zorg draagt voor zieken, zal er om bekommerd zijn dat zij ook bidden... Vooral de priesters zullen gaarne regelmatig met de zieken bidden.*"

2. Ziekencommunie

De hoofdstukken twee en drie van het eerste deel van de orde van dienst voor de ziekenliturgie geven ons de ritus voor de ziekencommunie, respectievelijk voor één zieke en voor meerdere zieken, zoals dit bijvoorbeeld het geval is in een ziekenhuis. Met deze gegevens is ook de mogelijkheid om de eucharistie bij de zieke aan huis te vieren (zoals voorzien in appendix vier) te verbinden.

3. De ziekenzalving

(a) De aanduidingen van het 'Ten Geleide'

1. Centraal in heel de ziekenliturgie blijft uiteraard de ziekenzalving, het eigenlijk sacrament van de zieken. Ook in het nieuwe dienstboek wordt deze zalving duidelijk tot sacrament van de zieken en niet tot sacrament van de stervenden gemaakt. Als sacrament van de stervenden noemt het dienstboek dan ook terecht het viaticum.

Niettemin wordt deze positieve wending enigszins overschaduwd door het handhaven van een ritus continuus, waarbij in onverwacht ernstig stervensgevaar achtereenvolgens boetesacrament, ziekenzalving en viaticum (eventueel ook nog het vormsel) worden toegediend. Concreet betekent dit dat hier de ruimte wordt vrijgelaten aan pastores die het liever bij het oude laten om inderdaad in de praktijk niets te veranderen. Ook al stelt men dat deze ritus continuus enkel geldt voor het geval dat een zieke echt op een onverwachte manier in stervensgevaar komt en normaal de zalving eerder moet toegediend worden, kan men met zalven maar blijven wachten om dan bij stervensgevaar de ritus continuus toe te passen. En wat te denken van het volgende:

"Wanneer het moment van sterven nabij is en de tijd ontbreekt om de sacramenten in deze volgorde toe te dienen, biedt men de zieke eerst de gelegenheid tot een

sacramentele zondebelijdenis, die zo nodig in algemene termen kan gebeuren. Daarna volgt het viaticum, dat iedere gelovige in stervensgevaar moet ontvangen. Daarna - als er nog tijd is - wordt de ziekenzalving toegediend. Wanneer de zieke de communie onmogelijk kan ontvangen, geeft men hem de ziekenzalving." (Ten Geleide nr. 30)

Eén ding is hierin positief, dat namelijk het viaticum als belangrijkste voor stervenden wordt geduid. Maar waarom daarna nog de 'zieken'-zalving toedienen? Hoe dat te verenigen met wat wij als betekenis van het sacrament hebben (her)ontdekt? Wordt de ziekenzalving hier niet ongewild gemaakt tot een soort *Todesweihe* (stervenswijding)? Die indruk krijg je nog meer als je volgende schikking leest:

"Wanneer de priester bij iemand wordt geroepen die reeds overleden is, zal hij bidden dat God de overledene vergiffenis schenkt van zonden en hem barmhartig wil opnemen in zijn Rijk. De ziekenzalving zal hij op dit moment niet meer toedienen, tenzij er twijfel bestaat of de zieke reeds overleden is; in dat geval kan de priester het sacrament onder voorwaarde toedienen." (Ten Geleide nr. 15)

2. Deze schaduwzijde in het nieuwe ziekenritueel terzijde gelaten, voor welke zieken wordt de zalving normaliter bestemd? We herinneren er aan hoe art. 73 van de liturgieconstitutie hieromtrent vaag gebleven was om geen uitspraak te moeten doen in een nog betwiste zaak. In de apostolische constitutie 'Sacram Unctionem infirmorum' luidt het volgens de Vlaamse vertaling: *"Het sacrament van de ziekenzalving wordt toegediend aan zieken die in levensgevaar verkeren."* (Orde van dienst voor de ziekenliturgie, p. 6)

Vertalen we de Latijnse tekst, *infirmis periculose aegrotantibus* letterlijk, dan staat er 'aan gevaarlijk verzwakte zieken'. Nr. 8 van de 'Praenotanda' geeft ons enige verduidelijking:

"In de brief van Jakobus wordt vermeld dat men de zieken met olie moet zalven opdat zij opgericht worden en gered. Met grote toewijding en zorg zal men erop toezien de zalving toe te dienen aan de gelovigen die door ziekte of ouderdom ernstig verzwakt zijn (periculose aegrotantibus)".

In deze vertaling wordt de uitdrukking *periculose aegrotantes* dus ruim verstaan, alleszins niet direct betrekking hebbend op stervensgevaar, maar in de zin van een ernstige verzwakking, waarbij de zieke of bejaarde een reële crisissituatie doormaakt. De verwijzing naar Jakobus die toch niet bepaald spreekt over stervensgevaar is hier wellicht duidelijk. Men zou hier verder kunnen discussiëren, maar de 'Praenotanda' (nr. 8) nodigt ons verder uit het gezond verstand te laten oordelen wie een beroep kan doen op de ziekenzalving:

"Het gezond oordeel zal uitmaken of een zieke al dan niet ernstig ziek is. Bij het beoordelen van de toestand zal men niet angstvallig te werk gaan. Men kan indien nodig de raad inwinnen van een geneesheer."

De opsomming die het ritueel geeft van mensen die mogen gezalfd worden, is zeer breed:

"Voor een operatie mag de ziekenzalving worden toegediend, telkens als een gevaarlijke ziekte de operatie noodzakelijk maakt. Aan bejaarden die bijzonder zwak zijn, ook zonder dat zij gevaarlijk ziek zijn, mag de ziekenzalving worden toegediend. Ook aan kinderen mag men de ziekenzalving toedienen, zodra zij voldoende inzicht

hebben om heil te kunnen putten uit het ontvangen van dit sacrament." (Ten Geleide nrs 10-12)

We zouden wel iets meer willen zeggen over de categorie van bejaarden. Ouderdom kan inderdaad soms als ziekte beleefd worden, daar waar namelijk de mens zijn toestand als een duidelijk aftakelingsproces ervaart. Hij kan dan ook zoals ieder ernstig zieke in een crisissituatie komen, waarbij de harmonie met zichzelf, met de omgeving en met God verbroken wordt en waar hij echt moeite heeft om tot vrede te komen. We moeten echter vermijden van het ene uiterste (sacrament van de doodsstrijd), in het andere te vervallen, dat er dan zou in bestaan het sacrament toe te dienen aan iedereen die de derde leeftijd bereikt, ongeacht in welke psychosomatische toestand hij zich bevindt.

3. Wat de herhaalbaarheid van de ziekenzalving betreft, zijn de voorschriften ook veel soepeler geworden dan vroeger. Vooreerst is de formulering ten opzichte van de vroegere canon (CIC/1917 c.940) positief omgebouwd: "*De ziekenzalving kan herhaald worden, wanneer de zieke na de zalving weer beter werd en herviel of wanneer tijdens dezelfde ziekte de toestand verergert.*" (Ten Geleide nr. 9)

(b) Overzicht van de liturgie van de ziekenzalving

We willen nu eerst even de opbouw van de viering overlopen om daarna de hoofdelementen nader te bespreken. In de viering van de ziekenzalving onderscheiden we twee delen: de liturgie van het woord en de liturgie van de zalving.

- de liturgie van het woord stemt grotendeels overeen met de woorddienst in de eucharistieviering: begroeting, schuldbelijdenis, schriftlezing en voorbeden.
- de liturgie van de zalving komt globaal overeen met de gegevens uit de Jakobusbrief: handoplegging, gelovig gebed en zalving.

Begroeting. Met een zegenwens en een hartelijk woord begroet de priester de medevierende aanwezigen en vooral de zieke. De besprenkeling met wijwater herinnert aan het doopsel, waardoor de christen binnengetroten is in het Christusmysterie. In een korte inleiding gaat de priester in op de betekenis van de viering.

Schuldbelijdenis. Zo nodig kan de zieke dan biechten, maar het is beter dat dit reeds op voorhand gebeurd is: de aanwezigen zouden zich dan even moeten terugtrekken, wat de viering stoort. Wel worden allen uitgenodigd tot een gezamenlijke schuldbelijdenis.

Lezing uit de Schrift. De priester of een van de meevierenden leest een tekst uit de Schrift voor, zo mogelijk een tekst die aansluit bij de situatie van de zieke, misschien in afspraak met hem gekozen, alleszins een tekst die heil van Godswegen voor deze zieke aanzegt.

Voorbede. Het gezamenlijk gebed van alle aanwezigen voor de zieke is hier ten volle uiting van de verantwoordelijkheid van allen voor de zieke medegelovige. Hier wordt tot uitdrukking gebracht dat het 'gebed van het geloof' de zieke zal redden. Hier vertrouwen allen de zieke toe aan Gods goede zorg en ontferming, zoals deze in de omgang van Jezus Christus met de zieken is openbaar geworden.

Handoplegging. De laatste voorbede loopt uit op de handoplegging, die evenwel stilzwijgend gebeurt.

Zegening van de olie. De betekenis van de ziekenzalving komt duidelijk tot uiting in het gebed waarmee de olie wordt gezegend. Maar deze zegening door de priester mag enkel gebeuren als er geen ziekenolie voorhanden is. Normaal gesproken dient olie gebruikt te worden die door de bisschop geconsacreerd is op Witte Donderdag. In de gewone gevallen wordt dan door de priester wel een dankgebed over de olie uitgesproken.

Zalving. Het hoogtepunt van de viering is uiteraard de zalving met het begeleidend gebed. Waar vroeger alle zintuigen gezalfd werden, worden nu enkel voorhoofd en handen gezalfd. Na de zalving wordt nog een gebed gezegd dat, aangepast aan de toestand van de zieke, de heilvolle werking van God in de zalving deprecatief uitdrukt.

Slotritus. Nadat allen samen het gebed van onze eenheid, het onzevader gebeden hebben, geeft de priester zijn zegen, waarmee de viering wordt beëindigd.

(c) Verdere bespreking van de vier hoofdbestanddelen van de viering

De vier voornaamste elementen van de sacramentele viering zijn: gelovig gebed, handoplegging, zegening van de olie en de zalving zelf. Deze willen we nu nader bespreken. De eerste twee elementen evenals de zalving zelf verwijzen naar de brief van Jakobus.

Het **GELOVIG GEBED** (I), of zoals we al vanuit de bespreking van de brief van Jakobus aantoonen beter genoemd het gebed van het geloof (*euchè tès pisteô's*), lijkt naar ons gevoelen te slaan op het geheel van de gebeden van deze kleine belichaming van de kerkgemeenschap rond en met de zieke, waarbij de priester voorgeat zodat we echt kunnen spreken van een liturgische gemeenschap. Het bestaat dus niet alleen uit de gebedsformule bij de zalving zelf, waardoor in een biddend handelen het geloof in de voor deze zieke heilbrengende God wordt uitgedrukt, maar ook in de voorbede, het zegeningsgebed of dankgebed voor de olie en het gebed na de zalving.

Het is juist dit gebed van het geloof dat aan het liturgisch handelen zijn betekenis verleent. Of het handelen krijgt maar betekenis binnen een gelovige gemeenschap, een gemeenschap die zich in geloof tot haar Heer keert om Hem de zieke toe te vertrouwen opdat Hij hem zou oprichten en 'genezen', als medelijdende zou laten binnentreden in zijn Paasmysterie.

Hoewel de inleiding op het ritueel de **HANDOPLEGGING** (II) als belangrijk beschouwt, staat in de tekst van de liturgie enkel: "*In stilte legt de priester nu de handen op het hoofd van de zieke*". Dit is nochtans niet zonder betekenis voor wie enigszins vertrouwd is met het oude ritueel. In het vorige dienstboek was er ook een handoplegging voorzien, onmiddellijk voorafgaand aan de zalving, maar vergezeld van een exorcismeformule. Dit exorcisme is thans weggelaten en nu komt er onmiddellijk voor de zalving het zegen- of dankgebed over de olie. Dit betekent dat er meteen weer ruimte vrij komt voor een positieve duiding van de handoplegging. Deze handoplegging wordt trouwens ook aangeduid in de voorbede., "*Nu wij hem de handen opleggen in uw Naam...*"

Nu is antropologisch gesproken de hand opleggen reeds een meerduidig gebaar. De hand heeft werkelijk een zeer grote zeggingskracht. Een stevige handdruk kan teken zijn van vriendschap. Geliefden die de handen in elkaar strengelen, drukken hiermee uit hoe ze hun leven tot eenheid in elkaar willen verstrengeld zien. Een hand op mijn schouder kan mij weer opmonteren en opnieuw doen beginnen. Mijn hand op het hoofd van een kind drukt liefde, veiligheid en geborgenheid uit. Voor een zieke kan de frisse hand van een geliefde, een

vriend, de arts, op het klamme, koortsige voorhoofd medeleven, troost, geborgenheid uitdrukken en hem ergens weer moed geven. Dit wordt dan ook tot uitdrukking gebracht wanneer de priester de zieke de handen oplegt: namens heel de geloofsgemeenschap vertolkt hij de troost, het meevoelen en meeleven. Maar daardoor heen ook wil de priester de opwekkende, genezende, helende kommer, nabijheid en zorg van de Heer uitdrukken.

De evangeliën vertellen ons meermaals hoe Jezus de zieken de handen oplegde en genas. Deze blijde boodschap wordt ook aan de zieke verkondigd. Door middel van de handoplegging door de priester willen wij als geloofsgemeenschap in dit sacramenteel gebeuren dan gelovig uitdrukken dat krachtens ons gebed de levende Heer ook deze zieke wil helen. Wat de kerk in gebed aan haar Heer vraagt, deelt ze dan ook in zijn naam mee aan de zieke. Daarom zal de priester tijdens de voorbede het best de orantehouding aannemen, met open handen ontvangend voor de Heer staan, om daarna deze handen op te leggen aan de zieke.

De handoplegging is in de nieuwtestamentische geschriften ook het symbool bij uitstek van de mededeling van de Geest. In het zegeningsgebed van de olie, in het gebed bij de zalving en in het eerste keuzegebed na de zalving wordt uitdrukkelijk deze Geestesmededeling vermeld. Wellicht mogen we dan ook deze handoplegging interpreteren als uitdrukking van de mededeling van de Geest aan de zieke, waardoor deze gesterkt wordt nu hij als medelijdende gaat delen in Christus' Paasmysterie.

De **ZEGENING VAN DE OLIE** (III) of in de meeste gevallen het dankgebed over de gezegende olie heeft nu ook een belangrijke plaats gekregen in het ziekenritueel. We kunnen het gebed tot zegening van de ziekenolie vergelijken met het zegeningsgebed over het water bij het doopsel. Waar vroeger heel het jaar door gedoopt werd met water, gezegend tijdens de paaswake, heeft men thans tengevolge van het verlangen van Vaticanum II om samen te houden wat eigenlijk samenhoort ervoor gekozen om de zegening van het doopwater te doen tijdens de doop. Enkel tijdens de paastijd wordt er op een zeer zinvolle wijze gedoopt met water dat tijdens de paaswake werd gezegend. In dit geval wordt er bij het doopsel wel een dankgebed over het water uitgesproken, zoals bij de ziekenzalving, waar eveneens een dankgebed over de olie wordt gezegd wanneer de olie niet tijdens de viering wordt gezegend.

Sinds Vaticanum II zijn we ons opnieuw bewust geworden van de rol van de Geest in het sacramenteel gebeuren en in heel het leven van de kerk. Dit heeft onder meer geleid tot een herwaardering van de epiklese in onze sacramentele vieringen. Het zegeningsgebed over het water bij het doopsel is duidelijk een epiklese, zo ook het zegeningsgebed over de ziekenolie.

Wanneer de bisschop op Witte Donderdag de ziekenolie consacreert, is dit gebed als epiklese opgenomen in het eucharistisch gebed en begint het meteen met de woorden: "*Zend uw heilige Geest...*" Daarbuiten wordt er een inleidende zin aan toegevoegd en luidt het volledige zegeningsgebed:

"God, Vader van alle vertroosting, door uw Zoon hebt Gij de zieken van hun kwalen willen genezen. Luister naar ons gelovig gebed: zend uw heilige Geest, de vertrooster, over deze (olijf-)olie die als vrucht van de groene boom, heilzaam is voor het lichaam. Bescherm door uw + zegen allen die met dit geneesmiddel worden gezalfd; verdrijf alle pijn, geef nieuwe kracht en schenk genezing. Laat deze olie door U, Heer, gezegend zijn tot ons heil in de naam van Jezus Christus onze Heer die met U leeft en heerst in de eeuwen der eeuwen. Amen."

Het ritueel voorziet ook nog een tweede zegeningsgebed zonder expliciete vermelding van de Geest. Dit is ook het geval voor het zegeningsgebed in de *ritus continuus*. Wij vinden dit spijtig, ook al wordt bij de zalving zelf de heilige Geest over de zieke afgesmeekt.

De kern van dit gebed is duidelijk geïnspireerd door het zeer oude gebed 'Emitte' uit de vierde-vijfde eeuw. Aldus sluit de vernieuwing van de ziekenliturgie, naar het verlangen van Vaticanum II, aan bij de bronnen van de liturgie.

In normale omstandigheden wordt dit zegengebed niet uitgesproken door de priester:

"De olie die bij de ziekenzalving gebruikt wordt, moet gezegend zijn door een bisschop of door een priester die rechtens of met speciale toestemming van de Apostolische Stoel deze faculteit bezit. Behalve door de bisschop kan volgens het recht de olie voor de ziekenzalving gezegend worden door: a) hen die gelijk gesteld zijn met diocesane bisschoppen; b) in geval van werkelijke noodzaak, door iedere priester. De zegening van de ziekenolie gebeurt als regel door de bisschop op Witte Donderdag."
(Ten Geleide nr. 21)

Het nieuwe dienstboek voor de ziekenliturgie vervangt de **ZALVING** (IV) van de organen en de begeleidende formule door een zalving van het voorhoofd en de handen en een nieuwe sacramentele kernformule. De zalving van voorhoofd en handen betekent niet enkel een vereenvoudiging van het ritueel, maar wijst op een meer aansprekende wijze op de hele mens en zijn activiteiten.

De zalvingsformule bestaat uit vier zinsneden en luidt in het Latijn:

"Per istam sanctam Unctionem et suam piissimam misericordiam adiuvet te Dominus gratia Spritus Sancti (Amen); ut a peccatis liberatum te salvet atque propitius allevet (Amen)."

Het Vlaamse dienstboek (p. 56) vertaalt aldus:

*"Moge onze Heer Jezus Christus
door deze heilige zalving
en door zijn liefdevolle barmhartigheid
u bijstaan met de genade van zijn heilige Geest (Amen).
Moge Hij u van zonden bevrijden,
u heil brengen en verlichting geven (Amen)".*

De eerste zinsnede van deze formule komt uit het vroegere ritueel, de tweede komt uit de leer van Trente, de laatste twee verwijzen naar de Jakobusbrief.

Inderdaad, in het vroegere ritueel werd tot zesmaal herhaald: "Door deze heilige zalving en door zijn liefdevolle barmhartigheid vergeve u de Heer al wat gij misdaan hebt door ...(en dan volgde respectievelijk) het gezicht, het gehoor, de reuk, de smaak en de spraak, de tastzin, het gaan". Hierbij ging alle aandacht naar de zondevergeving, terwijl er van genezing of heling geen sprake was.

De leer van het Concilie van Trente bepaalde: "*De uitwerking is dus de genade van de heilige Geest, wiens zalving de eventueel nog uit te boeten zonden evenals de zonderesten tenietdoet, en de ziel van de zieke verlicht en versterkt door in hem een groot vertrouwen in Gods barmhartigheid op te wekken.*"

De derde en vierde zinsnede in de Latijnse formulering *ut a peccatis liberatum te salvet atque propitius allevet* wordt in ons Vlaams ritueel niet zo correct vertaald: "Moge Hij u van zonden bevrijden, u heil brengen en verlichting geven". Correkter zou zijn: "*Moge Hij u, van zonden bevrijd, heil schenken en genadig oprichten*". In Jak 5,15b, waaraan deze tekst refereert, wordt de vergeving voorwaardelijk gesteld: 'en als hij zonden heeft begaan, zal het hem vergeven worden'. De Latijnse formule *a peccatis liberatum* laat dit conditioneel effect van het sacrament bestaan en laat verder in het midden of de zieke de zondevergeving al of niet nodig heeft. De vertaling van het Vlaams ritueel heeft deze nochtans niet onbelangrijke nuancering niet.

Niet onbelangrijk is ook vast te stellen hoe de Latijnse tekst het Griekse *egeirô* uit de Jakobusbrief vertaalt door *allevare*. Zich baserend op de oudere Vulgaatvertaling gebruikte men vroeger, zoals in de tekst van Trente over de ziekenzalving en nog in *Lumen gentium* (nr. 11), het werkwoord *alleviare*. *Alleviare*, met als stam *levis* betekent: verlichten, opbeuren, troosten. Het Griekse *egeirô* betekent echter: oprichten, doen opstaan. De Neo-Vulgaat heeft dan ook *alleviare* vervangen door *allevare*. In aansluiting daarbij heeft men eveneens in de kernformule bij de ziekenzalving *allevare* overgenomen. Hierdoor krijgt de zalving dan ook haar volle bijbelse, zelfs paasbetekenis. In ons Vlaams ritueel, dat van verlichting blijft spreken, breekt dit spijtig genoeg niet door. Hopelijk houdt men hiermee rekening bij een heruitgave van het Vlaams ziekenritueel.

Alleszins, als men het oude en nieuwe dienstboek met elkaar vergelijkt, zou men kunnen stellen dat er een soort copernicaanse omwenteling is gebeurd. In het oude ritueel vroegen de bijkomende gebeden om genezing, terwijl de sacramentele formule alleen maar sprak over zondevergeving. In tegenstelling daarmee drukt het nieuwe ritueel in de sacramentele kernformule en in het zegengebed over de olie de volle betekenis van het sacrament uit: genezing van de hele mens. Genezing kan zowel lichamelijk herstel betekenen als herstel van relatie, ook met God, ook daar waar wij deze breuksituatie zonde noemen. De bijkomende gebeden houden dan verder rekening met de heel eigen omstandigheden waarin de zieke zich bevindt.

4. Het viaticum

De herwaardering van de ziekenzalving als sacrament van de zieken betekent meteen een herwaardering van het viaticum als sacrament van de stervenden. De eeuwenlange praktijk van de zalving als *extrema unctio* had ons haast doen vergeten met welke zorg de christenen uit de eerste eeuwen er op toezagen dat de stervenden voorzien van het eucharistisch wegbrood hun tocht uit deze wereld naar de Vader ondernamen.

Het ritueel vraagt dat het viaticum zo mogelijk tijdens een eucharistieviering gegeven wordt, zodat de zieke onder twee gedaanten kan communiceren. "*Zo wordt duidelijk onderstreept dat de zieke door het viaticum op een bijzondere wijze deelt in het mysterie dat in de eucharistie wordt herdacht: de dood van de Heer en zijn overgang naar de Vader.*" (Ten Geleide, nr. 26)

Omwille van de sterke band met het doopsel waardoor de zieke juist is binnengetreten in Christus' Paasmysterie dat hij nu tot in de dood gaat meebelevend, stelt het ritueel dat het wenselijk is dat de zieke bij het ontvangen van het viaticum zijn doopbelijdenis / geloofsbelijdenis hernieuwt (cf. Ten Geleide, nr. 28).

Wanneer het viaticum buiten een eucharistieviering wordt toegediend, krijgen we als ritueel: begroeting, schuldbelijdenis (met de zegen 'op het ogenblik van sterven'), schriftlezing, vernieuwing van de geloofsbelijdenis, voorbede, gebed des Heren, communie, slotgebed, zegen, vredeskus. Bij de uitreiking van de communie aan de zieke krijgen we de normale formule 'Lichaam van Christus - Bloed van Christus - Amen', maar de bedienaar voegt er onmiddellijk aan toe: 'Moge Hij u behoeden en u begeleiden tot het eeuwig leven', waarop de zieke antwoordt: 'Amen'.

De bediening van het viaticum is ook niet langer voorbehouden aan de priester: ook de diaken, de pastorale werk(st)er en de aangestelde buitengewone bedienaar van de communie kunnen het viaticum geven. Reeds in 1973 verscheen de orde van dienst voor de communie en de verering van de eucharistie, waarin ook een orde van dienst voor het viaticum is opgenomen. Hierin wordt dan ook niet meer van de priester, maar van bedienaar gesproken. Ons Vlaams ritueel voorziet dan ook in deze nieuwe mogelijkheid. Enkel de besprenkeling met wijwater, de pauselijke zegen en de slotzegen mag de bedienaar die geen priester of diaken is niet doen.

HOOFDSTUK VI: DE VRAAG NAAR DE BEDIENAAR VAN DE ZIEKENZALVING

Door de veranderende plaats van dit sacrament in het domein van de ziekenzorg, maar ook door maatschappelijke en binnenkerkelijke evoluties is de vraag gerezen of anderen dan de priester kunnen optreden als bedienaar.¹³ De argumenten die hiertoe aangehaald worden zijn verschillend van aard.

1. De argumenten in het debat

Men wijst op het priestertekort: het wordt moeilijker en moeilijker om voldoende priesters te vinden (soms in acute situaties!) en moet de priester daarvoor ‘stand by’ zijn?

Vervolgens zegt men dat pastorale werk(st)ers de zieke pastoraal begeleiden en voorbereiden op het sacrament. Net op het hoogtepunt van dit kerkelijke nabijzijn, wanneer de zieke gezalfd wordt, kan het vervreemdend werken dat hiervoor een beroep moet gedaan worden op een priester (‘vreemde’). Zou het niet zinvol zijn dat de pastorale werk(st)er of diaken, die de zieke begeleidt in de christelijke verwerking en beleving van zijn crisissituatie, kon voorgaan in de sacramentele bevestiging van wat gaandeweg gegroeid is?¹⁴ Anderzijds is het waar dat de priester-van-elders symboliseert dat hel en verlossing altijd ‘van elders en uit den hoge’ komen. Nooit kan de sacramentele genade herleid worden tot het ‘verdiende’ succes van een menselijke begeleiding die tot het einde uitgevoerd werd. Dit neemt niet weg dat er idealiter een continuïteit bestaat – op basis van gegeven vertrouwen – tussen de geloofsbegeleiding en de sacramentele voltooiing.

Daarbij denkt men aan een uitbreiding van de mogelijke bedienaar zoals dit gebeurd is voor de ‘buitengewone’ bedienaars van de communie: leken die mee communie uitreiken en aangesteld worden om de communie te brengen naar zieken en bejaarden. Trente bepaalde dat de priester de ‘gewone bedienaar’ is (*minister proprius*), maar zou men de mogelijkheid niet kunnen onderzoeken om ‘buitengewone’ bedienaren aan te stellen?

Verder heeft men ingezien dat in de vroegere bediening het sacrament voorafgegaan werd door de zondevergeving in het sacrament van boete- en verzoening. Hierdoor was de priester exclusief de bedienaar om namens God de absolutie te geven. Door het verbinden van deze beide sacramenten komt de priester alleen in aanmerking om ook de ziekenzalving toe te dienen.

Ten slotte beroept men zich op de oudste praktijk van dit sacrament in de eerste eeuwen, waarbij gebleken is dat de gelovigen de gewijde olie mee naar huis namen om daar hun zieke te zalven, of dat die soms zichzelf de zalving toediende (een praktijk die in de orthodoxe kerken nog in voege is). Waarom kan dit ook nu niet zo?

2. De afweging van de theologische pro’s en contra’s

2.1. Gevaar voor anachronismen

¹³ Zie hiervoor o.a. L. LEIJSEN, *De ziekenzalving als sacrament van geloof en ‘rite de passage’*, p. 142 e.v.

¹⁴ Vraag: moeten we dan analoog redeneren voor doop- en vormselcatechisten die mensen begeleiden tijdens hun christelijke initiatie enzovoort?

Het antwoord op deze vragen is niet zo eenvoudig. Vooreerst kan het argument van de oudste praktijk niet zomaar anachronistisch toegepast worden. In die fase behoorde de ziekenzalving tot de ‘heilige tekenen’ die in de kerk voorkwamen, maar er was nog geen gesystematiseerde leer over de zeven sacramenten. Wanneer in de twaalfde eeuw het ‘laatste oliesel’ als één van de zeven sacramenten erkend wordt, betreft dit de laatste zalving van stervenden, waarbij het gebed van de ‘priesters’ uitdrukkelijk als kerkelijke handeling en als sacrament bevestigd wordt. Er bestonden toen vele soorten zalvingen met gewijde olie in erg diverse omstandigheden, ook in stervensnood. Geleidelijk verdwenen die andere zalvingen zodat alles zich concentreerde op de sacramentele zalving van stervenden. In de toenmalige opvatting van bedienaar en ontvanger van het sacrament, met de gave van de genade veroorzaakt door het teken, kon men niet anders dan de gewijde priesters voorstellen als de exclusieve bedienaars.

Op dezelfde lijn situeert zich het onderscheid tussen de zegening van de olie en het zalven met deze olie. De zegening van de olie zou door de bisschop, eventueel door de priester, gebeuren, terwijl de diaken, de pastorale werk(st)er of een gedelegeerde leek de zalving zou kunnen toedienen. We verwijzen hier naar de praktijk van de eerste eeuwen, waarbij iedereen de door de bisschop of priester geconsacreerde olie bij ziekte kon aanwenden. Ook dit historisch argument dient echter omzichtig gehanteerd te worden. De betekenis van het sacramenteel karakter van de zalving en van het gewijde ambt is in de loop van de geschiedenis verder ontwikkeld. Men zou ook kunnen vergelijken met de bijzondere bedienaars van de communie, die de door de priester geconsacreerde eucharistische gaven kunnen aanreiken. Maar waar ligt de sacramentele kernritus: in het zegenen van de olie of in het zalven van de zieke? Wordt het zegenen van de olie dan niet een ritueel dat neigt naar het magische (opladen van een batterij die dan naar goeddunken kan gebruikt worden). Het volle ecclesiale karakter wordt best bewaard in zowel de zegening van de olie als in het zalven van de zieke. In beide gevallen is een voorganger vereist die voldoende “ecclesiaal gekwalificeerd” is. De traditie reserveerde dan ook gaandeweg de oliezegening voor de bisschop, de zalving voor de bisschop en de priester. Een verandering van discipline mag geen afbreuk doen aan het ‘kerkelijke karakter’ (samenspel gelovigen en hun leiders) van de ziekenzalving in het bijzonder en iedere sacramentele viering in het algemeen.

2.2. Ecclesiale liturgie

De vraag naar de bedienaar roept echter nog een bredere horizon op. In de vernieuwde sacramentenleer heeft men aandacht voor de gehele liturgische viering als geloofsvertolking binnen de kerkgemeenschap. Wat gebeurt er in de liturgie van de ziekenzalving zoals gewenst door Vaticanum II? De gehele viering is een samenspel van vele handelende personen. Het is niet goed de liturgie zo voor te stellen alsof de zieke een passieve ontvanger is, waarbij de priester de actieve handelende persoon zou zijn. Wie is het subject van de viering? Dat is de gehele kerkgemeenschap, vertegenwoordig en geconcretiseerd in alle aanwezige gelovigen. Ieder sacrament is in de huidige opvatting van de sacramentenleer een wezensvoltrekking van het mysterie van de kerk (K. Rahner). Welnu, dan komt dat wezen van de kerk tot uitdrukking in de sacramentele viering. Kerk is een geheel van gelovigen, samengehouden door de geloofsbelijdenis en het kerkelijke ambt als dienst aan de eenheid. Alzo is er ook in dit sacrament een beeld van de gehele kerk aanwezig: gelovigen samen met diegenen die door het gewijde ambt de zorg dragen voor de eenheid in de kerk, zij allen zijn de dragers, het subject van deze sacramentele viering.

De ziekenzalving kunnen we zien als een hoogtepunt en de sacramentele bevestiging van de zorg en kommer van de *ecclesia* als concrete belichaming van Gods helende nabijheid voor de zieke. Deze veronderstelt een uitdrukkelijke aanwezigheid van de *ecclesia*. Dit betekent de aanwezigheid rond de zieke en de liturgische betrokkenheid van gezin, familie, verzorgers, medeparochianen, pastorale werk(st)er, voorgegaan door de priester. Dan kan er ecclesiale liturgie in de volle zin van het woord gebeuren. Het is immers een verworvenheid van de liturgische vernieuwing dat bij de liturgische vieringen van de sacramenten de concrete geloofsgemeenschap zou aanwezig zijn. In deze gemeenschap heeft elkeen zijn eigen taak en zending. Wanneer men overweegt de zalvingsritus ook door de diaken of pastorale werk(st)er te laten gebeuren, moeten we er over waken dat de ziekenzalving niet opnieuw wordt tot een onderonsje tussen twee mensen, de zieke en de pastorale werk(st)er, de diaken of de priester.

Zonder afbreuk te willen doen aan het bijzonder kerkelijk dienstwerk van de diaken of pastorale werk(st)er bij de zieke, moeten we erkennen dat de zorg van andere gelovigen, verzorgers, familie, burens, ..., die niet beroepshalve in de pastoraal zijn geëngageerd, ook belichaming is van de kerkelijke zorg voor de zieke. Nu kan er toch niet gevraagd worden dat één van hen zou voorgaan bij de ziekenzalving? Of toch?

2.3. Buitengewoon bedienaar delegeren?

Een andere mogelijkheid is te vinden op het vlak van de delegatie. Zoals de bisschop als gewone/oorspronkelijke bedienaar van het vormsel zijn taak kan delegeren aan een andere priester, is het denkbaar dat ook de priester als gewone bedienaar van de zalving, in bepaalde omstandigheden en onder bepaalde voorwaarden, zijn taak aan een diaken, pastoraal werk(st)er of leek delegeert. Hierbij dient wel het verschil in rekening gebracht te worden tussen een delegatie binnen de groep van gewijde ambtsdragers en een delegatie naar niet-gewijde diensttaken in de kerk.

Deze denkplaatje om de priester als gewone bedienaar te behouden en daarnaast buitengewone bedienaars aan te stellen (zoals de diaken of de pastoraal werk(st)er) werd door de Romeinse instanties afgewezen in een document uit 1997 de *Instructie over de medewerking van leken gelovigen aan het dienstwerk van de priesters*. In dat document wordt gezegd dat de priester 'de enige geldige bedienaar' is. Deze reservatie wordt gefundeerd op de samenhang van de ziekenzalving met de vergeving van zonden en de eucharistie. Daarmee gaat deze instructie verder dan het concilie van Trente dat enkel bepaalde dat de priester de eigen bedienaar is (*minister proprium* – vgl. DS 1697 en 1719). Ook Vaticanum II, het *Wetboek van Canoniek Recht* en de *Katechismus* lieten deze kwestie nog open.¹⁵

2.4. Liturgisch kan er al veel

Verder is er het feit dat de pastorale werk(st)er ook liturgisch de zieke helemaal kan begeleiden, behalve precies bij de zalving: hij/zij brengt hem de communie, ook het viaticum, kan de liturgie van de stervenden leiden en kan zelfs voorgaan in de uitvaartliturgie zonder eucharistieviering.

2.5. Band tussen zalving en boete?

¹⁵ Zie verder S. FRANCO, *De theologische positie van leken gelovigen die meewerken in de pastoraal. Kanttekeningen bij twee documenten*, in *Collationes* 31 (2001) 35-66, vnl. p. 48-50.

Een moeilijkheid zit wellicht nog in de historische band tussen zalving en boete. Het verder losmaken van het boetesacrament van de ziekenzalving, zoals dit trouwens door het ritueel wordt voorgestaan, kan ook wel de weg vrijmaken voor de erkenning van andere bedienaars van de ziekenzalving.

Bij het doopsel vormt het zondevergevend karakter evenwel géén belemmering om leken (en zelfs niet-gedoopten!) te laten voorgaan. De *Katechismus* noemt het doopsel nochtans ‘... het eerste en belangrijkste sacrament van de vergeving van de zonden ...’ (nr. 977, 1263). Anders dan bij de ziekenzalving primeren hier de universele heilswil van God en de heilsnoodzakelijkheid van het doopsel (vgl. nr. 1256).

Maar dan blijft de priester nog de bedienaar van het boetesacrament. In die zin kan de diaken of de pastorale werk(st)er de priester ook nooit helemaal vervangen bij de zieke. Zo komen we eigenlijk terug bij wat we al noemden de erkenning van de eigen taak en zending zowel in pastoraal als liturgie, waarbij echter beide niet los van elkaar mogen staan. Dat op dit domein nog heel wat catechese nodig is, hoeft nauwelijks gezegd. Wellicht ligt hier ook een taak voor de pastorale werk(st)er, wanneer hij/zij de zieke helpt groeien naar het sacrament van de zalving.

2.6. Verruimen naar het diaconaat toe?

In de huidige omstandigheden lijkt een verruiming van de regel aangaande de bedienaar van de ziekenzalving naar de diaken toe meer haalbaar dan een verruiming ook naar de pastorale werk(st)er toe. Door zijn wijding participeert de diaken immers reeds expliciet in de pastorale én sacramentele zending van de bisschop (“ecclesiale kwalificatie”). De dienst van het dopen, die hem als normaal bedienaar is toevertrouwd, houdt ook al het element van zondevergeving in. Een verruiming naar de pastorale werk(st)er toe doet de vraag stellen of ook niet bijvoorbeeld een familielid of een toegewijde verpleegster gedelegeerd kan worden.

In hun brief “Inzake de bedienaar van de ziekenzalving” van 8 april 2008 bevestigen de Nederlandse bisschoppen de huidige discipline:

*Het toedienen van de ziekenzalving is voorbehouden aan een priester. Al vanaf de eerste eeuwen is hiervoor de basis gevonden in de Heilige schrift: “Is iemand onder u ziek? Laat hij de presbyters van de gemeente roepen; zij moeten een gebed over hen uitspreken en hem met olie zalven in de naam des Heren” (Jak 5, 14). Door het concilie van Trente is de koppeling van het sacrament van de zieken aan de priesterlijke bediening definitief bevestigd. Het is dus niet alleen vanwege de samenhang met de sacramenten van biecht en eucharistie dat het toedienen van sacrament van de zieken is voorbehouden aan een priester; ook zonder deze elementen zal de ziekenzalving alleen door een priester gegeven kunnen worden.*¹⁶

Dit lijkt het debat onherroepelijk te beslechten. Van de andere kant is het de vraag of de ‘presbyter’ van de Jakobusbrief zomaar ondubbelzinnig en zonder twijfel mag vereenzelvigd worden met de huidige priesterfiguur. Was de kerkelijke organisatie op dat moment al zo ver gestructureerd?¹⁷ Het gevaar van anachronismen ligt op de loer. Veeleer gaat het hier om mensen die ambtshalve zorg dragen voor het welzijn van de christelijke gemeenschap, die in

¹⁶ **BISSCHOPPEN VAN NEDERLAND**, *Bisschoppelijk schrijven inzake de bedienaar van de ziekenzalving*, 8 april 2008, tekst op www.katholiekederland.nl/docs/ziekenzalving.pdf [toegang op 30.09.08]

¹⁷ Zie **L. LEIJSEN**, *De ziekenzalving als sacrament van geloof en ‘rite de passage’*, p. 144.

verantwoordelijkheid gesteld zijn om deze gemeenschap namens Christus in stand te houden en te leiden. Zou de permanente diaken deze zorg naar zieken toe niet evenzeer op zich kunnen nemen vanuit zijn specifieke diaconale charisma? Kaczynski stelt terecht vast:

"Die Frage (der Bestellung des Diakons zum Spender der Krankensalbung) stellt sich in zunehmendem Maße und sollte möglichst rasch gelöst werden, bevor das Sakrament der Krankensalbung in manchen Gegenden der Kirche wegen des zunehmenden Priestermangels wieder vernachlässigt wird. Diesem pastoralen Anliegen steht biblisch und dogmatisch nichts entgegen; es lässt sich historisch rechtfertigen."¹⁸

¹⁸ R. KACZYNSKI, *Feier der Krankensalbung*, 314.

HOOFDSTUK VII: DE ZEGENING VAN EEN STERVENDE ¹⁹

In dit hoofdstuk staan we stil bij enkele recente ontwikkelingen in de pastorale zorg voor stervenden. Die praktijkontwikkelingen introduceren ook nieuwe liturgische gebruiken. De nieuwe orde van dienst voor de ziekenliturgie (1972) vormt dus geen eindpunt. Op een aantal vragen die zich vandaag stellen, wordt er onvoldoende antwoord gegeven. We verkennen enkele recente vernieuwingspogingen.

1. Werkingsgeschiedenis van de nieuwe orde van dienst voor de ziekenliturgie (1972)

Meer dan 25 jaar na de uitgave van de nieuwe ordo kunnen we ons de vraag stellen in welke mate de vernieuwde theologie van de ziekenzalving en de herontdekking van het viaticum als sacrament van de stervenden zich hebben doorgezet? Er is veel in die richting gebeurd maar van een onverdeeld 'succes' is er toch geen sprake.

* Uit onderzoek blijkt dat meer dan de helft van de ondervraagden de ziekenzalving blijven zien als een doodsritus. De secularisatie heeft een goede catechese rond de ziekenzalving bemoeilijkt. Het godsdienstonderricht in de scholen heeft een eerder geringe aandacht voor sacramenten en liturgie. Een opname in een ziekenhuis betekent niet zelden dat mensen opnieuw persoonlijk in contact komen met een kerk, die ze nog nauwelijks herkennen.

* Het viaticum wordt slechts zelden als sacrament van de stervenden gegeven. Er rijzen immers tal van medische en praktische problemen: comateuze patiënten, stervenden met ernstige slikmoeilijkheden. Het viaticum heeft ook maar weinig specificiteit in vergelijking met de (bijna) dagelijkse communie die in veel ziekenhuizen en instellingen mogelijk is.

* Binnen de nieuwe ordo signaleerden we reeds een zekere dubbelzinnigheid. Eerst worden ziekenzalving en viaticum goed onderscheiden. Maar in de ritus continuus is er dan toch weer sprake van een ziekenzalving voor stervenden (cf. 'Praenotanda' nr. 30, nog versterkt door CIC/83). Voor zo'n (zeer) late zalving zijn wellicht enkele argumenten te vinden. In veel gevallen gaat men er terecht van uit dat de stervende de ziekenzalving had willen ontvangen. Verder speelt ook het aandringen van de familie mee. Soms wordt er dan geredeneerd vanuit een sterk gemeenschapsdenken: het betreft dan de zalving van de stervende en van de wonden van de familie. Voor die argumenten kan men begrip opbrengen. Maar wat blijft er dan over van de vernieuwde theologie van de ziekenzalving?

* De grote vraag wordt uiteindelijk deze: leidt de verschuiving van het laatste oliesel naar de ziekenzalving niet tot een liturgische leegte in het laatste stadium van het leven, waar de dood onvermijdelijk en nabij is?

Vanuit de vernieuwde theologie is de ziekenzalving niet direct bedoeld voor dergelijke situaties (als men al een priester vindt). Het viaticum is niet courant (als het praktisch al mogelijk is). Kan er bij de stervende dan alleen maar gebeden worden zoals de ordo voorstelt? Hier groeit een vraag naar een nieuwe vorm van liturgische nabijheid waar naast de woorden van het gebed ook symboolhandelingen in een ritueel kader aangereikt worden.

¹⁹ Zie o.a.: **K. DEPOORTERE**, 'Naar een ontvouwing van het sacrament van de zieken? Over de zegening van een stervende', in *Collationes* 27 (1997) 53-67; **ID.**, *Liturgie bij zwaar zieken en stervenden*, in **K. DEMASURE & K. DEPOORTERE**, *Meestappen. Pastoraal begeleiden in moeilijke levenssituaties*, Antwerpen, Halewijn, 2001, p. 137 e.v.

Dit is zeker het geval in het kader van de toegenomen aandacht voor palliatieve zorgen die de dood niet langer willen verdringen maar ijveren voor een integratie van sterven en leven. Palliatieve zorgen bieden een medische verzorging met aandacht voor de sociale, psychische én spirituele noden van de terminale patiënt. In dit verband is er hernieuwde aandacht voor rituelen en symbolen in het aanvaardingsproces en in de rouwverwerking (ogen sluiten, ring doorgeven, ...). Kan de gelovige gemeenschap zich beperken tot enkele gebeden? Dient de kerk niet dringend die nieuwe ruimte voor rituelen en symbolen bij het sterven ook gelovig in te vullen?

2. De *via media* van G. Greshake²⁰

Reeds vrij vlug na het verschijnen van de nieuwe ordo van dienst voor de ziekenliturgie uitte Greshake een aantal vragen en bedenkingen. Vanaf 1980 zag hij in de verschuiving van het laatste oliesel naar de ziekenzalving een onbewuste/ongerefleeteerde aanpassing van de liturgie aan de maatschappelijke trend die de dood verdringt. Hij situeert de nieuwe ordo in een socio-culturele context waar de dood in de taboesfeer terecht kwam.

Greshake ging op zoek naar een *via media* tussen de oude praktijk van het laatste oliesel bij stervenden en de (te) verregaande vernieuwing die de ziekenzalving geeft aan om het even welke zieke of bejaarde.

Hij zocht een middenweg door de nieuwe ordo vrij strikt te interpreteren. Hij stelt voor slechts te zalven als er objectief en subjectief een confrontatie is met de mogelijk fatale ontknoping, het sterven-in-de-eerste-persoon. Hij duidt de ziekenzalving als het sacrament van de doopselvernieuwing in confrontatie met de dood. De zalving kan zo de christelijke hoop bemiddelen. Greshake is van oordeel dat de ziekenzalving vandaag de dag het sacrament is waar de eschatologische dimensie van het bestaan het meest onomwonden ter sprake kan komen.

Met zijn pleidooi voor een ietwat latere ziekenzalving wil Greshake de ziekenzalving als overgangsritus zien. Mensen vragen nu eenmaal om zo'n overgangsriten, zeker bij de 'laatste passage'. Door te vroeg te zalven berooft men hen van zo'n overgangsritus in confrontatie met het sterven. Het viaticum werkt ook niet als een overgangsritueel voor wie dagelijks of meerdere keren per week communiceert. De visie van Greshake kan echter makkelijk verkeerd begrepen worden als een terugkeer naar de oude praktijk van het 'laatste oliesel'. We blijven het belangrijk vinden dat zieken in crisis gezalfd kunnen worden, ook al is er geen directe confrontatie met de dood. Maar dan dienen we wel te zoeken naar een waardige overgangsritus bij het sterven.

3. Zegening van een stervende

Recent is er steeds meer sprake van een 'stervenswijding'. De term is wel ongelukkig. Vooreerst gaat het niet om een wijding van het sterven maar van een stervende. Liturgisch-technisch is het geen wijding maar een zegening. Daarom spreken we in het vervolg van een zegening van een stervende. Hoe ziet zo'n zegening eruit?

²⁰ G. GRESHAKE, 'Laatste Oliesel of Ziekenzalving. Pleidooi voor een gedifferentieerde theorie en praktijk', *Communio* 8 (1983) 350-371.

In Nederland wordt het onderscheid gemaakt tussen bewuste en comateuze stervenden.²¹ Bij bewuste stervenden is een woorddienst voorzien, een geloofsbelijdenis, waar het kan ook het viaticum en een zegen. Bij comateuze patiënten is er enkel een zegenritus die als liturgische handeling in naam van de kerk gebeurt. De (al of niet gewijde voorganger) maakt een kruisteken op het voorhoofd van de stervende. Daarna kunnen alle aanwezigen een kruis- of vredestecken geven. In het Nederlandse model is geen zalving en ook geen handoplegging voorzien.

In de uitgave van 'Kerk en Wereld',²² is er voor de eventuele communieritus wel een handoplegging op het hoofd van de zieke voorzien door de gebedsvorganger en de aanwezigen. Tijdens de handoplegging zeggen de aanwezigen: 'Moge Gods hand op u rusten'. Op het einde van het ritueel kunnen de aanwezigen de zieke zegenend een kruisje geven op het voorhoofd.

Het model van Caritas West-Vlaanderen (gepresenteerd op 3 januari 2008) gebruikt vooral symbolieken die met het doopsel verband houden: water, licht, elkaar de hand reiken, handen opleggen, gemeenschap vormen en zegenen. In 4 'momenten' wordt ruimte gemaakt voor spijt, vergeving en dankbaarheid (1), bijbellezing en bidden (2), voorbeden en bidden om de Geest (3) en het viaticum (4) (zie bijlage).

Hoe kunnen we de nieuwe praktijk van een zegening van een stervende evalueren?

(1) Een dergelijke zegening is gegroeid uit de leegte die ontstaan was ten gevolge van het naar voren schuiven van de ziekenzalving en de praktische moeilijkheden rond het viaticum. Die ontwikkeling staat ook niet los van vragen in verband met gewijde en niet-gewijde voorgangers.

(2) De zegening van een stervende wil niet concurreren met de ziekenzalving. De zegening vormt een nieuw ritueel bij het sterven. In sommige voorstellen voor orden van dienst voor de zegening van een stervende pleit men om een zalving op te nemen. In de nabijheid van de dood hebben mensen nood aan een sterk ritueel en zalven is daarbij essentieel. Er is niet alleen de blijvende vraag van mensen maar ook de kracht en de geschiedenis van de symboliek zelf. Zalven is doorheen de geschiedenis voor de dood geworden wat water is voor de doop. Temeer daar zalven ook 'aanraken' veronderstelt, wat antropologisch een belangrijk gebaar is aan het sterfbed, aldus de argumentatie. Hoewel hier veel voor te zeggen is, wordt het onderscheid met de ziekenzalving als sacrament heel dun. Feitelijk ontstaat een "tweede ziekenzalving" die alleen niet zo genoemd kan of mag worden. Dit lijkt ons meer verwarring te scheppen dan oplossingen, al is het probleem van de 'liturgische leegte' rondom het sterven een reële vraag:²³

"En toch denk ik – zo zegt Kristiaan Depoortere – dat we het niet zullen halen met de rijke theologie van Vaticanum II over de "zieken"-zalving. Bij de confrontatie met de

²¹ NATIONALE RAAD VOOR LITURGIE, *Bidden met stervenden*, 1993.

²² S. TUYLS, *Uw hand op mijn leven. Handoplegging, communie en zegengebed voor zwaarzieke mensen*, Kerk en Wereld, 1995.

²³ Vgl. VANDENHOECK, A., *Het laatste wat we kunnen doen. Pastorale begeleiding bij het levenseinde*, in L. LEIJSEN, J. BLEYEN, K. DOBBELAERE & L. VOYÉ, *Levensrituelen: dood en begrafenissen* (Kadocstudies, 31), Leuven, 2007, 85-103; ID., *Het ligt voor de hand. Over een nieuw ritueel bij het levenseinde*, in D. POLLEFEYT & E. DE BOECK, *Daad-werkelijk. Rituelen en zegeningen vandaag*, Antwerpen, Halewijn, 2008, p. 151 – 171.

dood vragen mensen dat de Kerk haar sterkste tekenen boven haalt. Theologisch gezien is dat natuurlijk de eucharistie. Maar de eucharistie is bij ons “dagelijks brood” geworden. In de praktijk echter is het sterkste teken bij nabije dood een zalving. In onze cultuur is de zalving bij de dood zoals water bij geboorte.²⁴

(3) De ziekenzalving hoort thuis bij het begin van maar ook tijdens een ziekteproces. De zegening van een stervende komt aan het einde van het traject. Die verscheidenheid van rituele gebaren als merkstenen langs de levensweg is een verrijking.

Kristiaan Depoortere typeert de eigenheid van ziekenzalving en zegening van een stervende als volgt:

De zegening van een stervende is een andere ritus dan de ziekenzalving. De zalving vindt plaats tijdens het proces van loslaten en verzaken, waar iedere mens door moet. Dit proces begint meestal bij een eerste ‘verwittiging’, een eerste confrontatie met de dood-in-de-eerste-persoon. De ziekenzalving en wellicht nog andere uit te vinden rituelen begeleiden, voeden en oriënteren de gelovige lezing van het laatste stuk van de levensweg. Daarom blijven de woorden die er gebruikt worden breed en veelzeggend. Ze vragen om lichamelijke of psychische genezing, maar ze openen ook het perspectief op de andere oever. De zegening van een stervende echter, staat helemaal aan het einde van dit traject. De woorden zijn klaar en eenduidig. Ze bidden om een veilige overtocht en een behouden thuiskomst. Voorgoed. Een dergelijke verscheidenheid van rituele gebaren als merkstenen langs de levensweg is een verrijking.²⁵

(4) De zegening van een stervende mag niet zonder meer het viaticum vervangen. Het viaticum kan vaker dan het nu in de praktijk gebeurt.

(5) De zegening van een stervende is in de brede zin van het woord een vorm van ministerieel bidden. Het is een liturgische dienst die wordt voorgegaan door een gezondene van de kerk. Hier liggen kansen voor het ontwikkelen van een eigen identiteit voor pastoraal werk(st)ers. Dit sluit echter niet uit dat ook verwanten, vrienden of verzorgenden kunnen voorgaan in de zegening van een stervende. In de mate van het haalbare wordt de familie betrokken.

(6) 'Stervenssacrament' is een dubbelzinnige benaming voor de zegening van een stervende. Die zegening is immers geen sacrament in de strikte zin van het woord. Verwarring van termen is nergens goed voor. Wel maakt de zegening van een stervende deel uit van een ontvouwing van het sacrament van de ziekenzalving.

²⁴ K. DEPOORTERE, *Liturgie bij zwaar zieken en stervenden*, p. 151.

²⁵ K. DEPOORTERE, *Liturgie bij zwaar zieken en stervenden*, p. 149-150.

HOOFDSTUK VIII: SACRAMENTEN VOOR ZONDAARS? – OVER DE ZIEKENZALVING AAN MENSEN DIE OM EUTHANASIE VRAGEN²⁶

I. INLEIDING

De pastorale praktijk van het toedienen van het sacrament van de ziekenzalving staat voor een nieuwe uitdaging. Het sacrament wil Gods heilzame aanwezigheid brengen bij gelovigen wanneer ze ernstig lijden en de tijd van sterven nadert. Ook gelovigen die vragen om euthanasie, kunnen verlangen om het sacrament te ontvangen. Dit is een gegevenheid geworden in de pastorale praktijk. De kerkelijke leer laat dit echter niet toe. Mensen die voor euthanasie kiezen, nemen de beslissing over leven en dood immers in eigen hand. Daardoor begaan ze een zware zonde of doodzonde en bevinden ze zich niet in de juiste gesteldheid om Gods genade in het sacrament te ontvangen. In deze bijdrage willen we kritisch nadenken over dit spanningsveld in de pastorale praktijk. We ontwikkelen twee onderzoeksvragen. Wat zijn de argumenten van het kerkelijke standpunt? En wat zijn creatieve mogelijkheden binnen dit standpunt?

II. HET SACRAMENT VAN DE ZIEKENZALVING

Graag sluiten we aan bij de visie van prof. Lambert Leijssen op sacramenten. De visie die hij ontwikkeld heeft doorheen zijn academische loopbaan, formuleerde hij recentelijk op een synthetische wijze in *With the Silent Glimmer of God's Spirit*.²⁷ In gesprek met Schillebeeckx, Rahner, Chauvet en vele anderen ontwikkelt hij een postmoderne visie op sacramenten. Vanuit deze visie ziet hij sacramenten als 'metaforische vieringen van het bestaan' op belangrijke momenten in de levensloop van de mens.

Eén van de sacramenten wordt gevierd op het moment dat de gelovige ernstig lijdt door ziekte of door ouderdom.²⁸ Zoals Christus, wil ook de kerk de lijdende gelovige nabij zijn. Daartoe schenkt ze door het sacrament van de ziekenzalving Gods bijzondere genade. In de viering staat de zalving op het voorhoofd en de handen centraal. Daarbij bidt de priester om Gods genade. Zo ontvangt de gelovige troost, vrede en bemoediging om het lijden te dragen en zich op de dood voor te bereiden. De ziekenzalving schenkt ook vergeving van zonden indien de gelovige die niet door het boetesacrament heeft kunnen krijgen.

Als de tijd van sterven nadert, is het zeker het moment om de ziekenzalving toe te dienen. Maar de gelovige kan ook vroeger de ziekenzalving ontvangen wanneer de gezondheidstoestand ernstig aangetast is. De ziekenzalving kan ook herhaalde malen toegediend worden telkens de gezondheidstoestand erger wordt.²⁹ Vanuit dit perspectief is het te begrijpen dat gelovigen die

²⁶ We volgen hier integraal A. LIEGOIS, *Sacramenten voor zondaars? Over de ziekenzalving aan mensen die om euthanasie vragen*, in T. KNEIPS-PORT LE ROI & L. BOEVE (red.), *Gods sacramentele aanwezigheid in de wereld van vandaag. Hulde aan professor dr. Lambert Leijssen bij zijn emeritaat*, Leuven, Acco, 2008, p. 257 – 268.

²⁷ L. LEIJSEN, *With the Silent Glimmer of God's Spirit. A Postmodern Look at the Sacraments*, New York, Paulist Press, 2006. Zie ook L. LEIJSEN, *Met de stille glans van Gods Geest. Sacramenten en postmoderniteit*, Averbode, Altiora, 2003.

²⁸ Voor literatuur over de ziekenzalving verwijzen we naar: L. LEIJSEN, *With the Silent Glimmer of God's Spirit*, p. 79-90; L. LEIJSEN, *De ziekenzalving als sacrament van geloof en 'rite de passage'*, in E. HENAU & F. JESPER, *Liturgie en kerkopbouw: opstellen aangeboden aan Ad Blijlevens c.s.s.r.*, Baarn, Gooi & Sticht, 1993, 127-157. J. LAMBERTS, *Geborgen in Zijn liefde: het sacrament van de ziekenzalving* (Woord en Beleving, 14), Tielt, Lannoo, 1987.

²⁹ *Wetboek van Canoniek Recht*, Brussel-Licap, Hilversum-Gooi & Sticht, 1987, can. 1004 § 2.

worstelen met de vraag om euthanasie ook het sacrament van de ziekenzalving willen ontvangen. Hun lijden is ondraaglijk en uitzichtloos geworden en de dood is meestal nabij. Een wettelijke voorwaarde voor het verzoek om euthanasie is precies een situatie van ondraaglijk en uitzichtloos fysiek of psychisch lijden dat niet meer met een medische behandeling kan gelenigd worden³⁰. Gelovigen zoeken hoe ze met dit lijden kunnen omgaan en hoe ze uit die uitzichtloze situatie kunnen verlost worden en willen daartoe Gods kracht en wijsheid in de ziekenzalving ontvangen.

III. HET KERKELIJKE STANDPUNT OVER ZIEKENZALVING BIJ EUTHANASIE

Toch kan vanuit een kerkelijke visie het sacrament van de ziekenzalving niet toegediend worden aan mensen die om euthanasie vragen. Het enige ons gekende kerkelijke document dat deze visie expliciteert en motiveert komt van de Nederlandse bisschoppen. Het document is een handreiking voor studie en bezinning ten behoeve van degenen die als beroepskracht pastorale begeleiding bieden³¹.

De Nederlandse bisschoppen vatten het kerkelijke standpunt op een heldere wijze samen: “Wanneer men bewust en in volle vrijheid kiest voor euthanasie of hulp bij suicide, dan wil men de regie over het laatste traject van het leven geheel en al in eigen hand nemen”³². Dat is “niet te verenigen met de overgave aan Gods liefdevolle ontferming en ontkent als het ware de kracht die in sacramenten besloten ligt”³³. In dit licht “is het niet mogelijk in te gaan op het verzoek om de sacramenten toe te dienen, wanneer iemand voornemens is zijn leven actief te laten beëindigen”³⁴. De conclusie is: “Zo iemand verkeert niet in de vereiste gesteldheid”³⁵. Toch blijft er een belangrijke opdracht tot pastorale begeleiding: “Door zieken nabij te zijn, menselijke ondersteuning te bieden en het geloof in Gods liefde te verkondigen kan nieuwe hoop worden gegeven, zodat zij de kracht vinden verder te leven en van euthanasie af te zien”³⁶. Een samenvatting van het standpunt ligt in het volgende principe: “Als stelregel geldt dat de sacramenttoediening niet mag fungeren als kerkelijke goedkeuring van euthanasie, zoals een weigering om sacramenten toe te dienen evenmin mag fungeren als kerkelijke veroordeling van de betreffende persoon”³⁷. Wat is de onderliggende logica van dit standpunt? Wat zijn de argumenten?

IV. DE TOEGANKELIJKLEID VAN DE ZIEKENZALVING

In de kerkelijke leer zijn er een aantal voorwaarden verbonden aan de toediening van de ziekenzalving. Er zijn twee inclusiecriteria, namelijk dat de gelovige tot het gebruik van het verstand gekomen is en ten gevolge van ziekte of ouderdom in levensgevaar geraakt is.³⁸ Bij twijfel aan één van deze criteria moet het sacrament toegediend worden³⁹. Aan gelovigen die het sacrament ten minste impliciet gevraagd hebben op het ogenblik dat ze nog over hun verstandelijke vermogens beschikten, moet het sacrament ook toegediend worden⁴⁰.

³⁰ *Wet betreffende de euthanasie*, 28 mei 2002, in *Belgisch Staatsblad*, 22 juni 2002, art. 3, par. 1.

³¹ *Pastoraat rond het verzoek om euthanasie of hulp bij suicide. Handreiking voor studie en bezinning*, Utrecht, R.-K.Kerkgenootschap, Intern document, 2005.

³² *Pastoraat rond het verzoek om euthanasie of hulp bij suicide*, p. 36.

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*, p. 37.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Wetboek van Canoniek Recht*, can. 1004 § 1.

³⁹ *Ibid.*, can. 1005.

⁴⁰ *Ibid.*, can. 1006.

Mensen die euthanasie ter sprake brengen, voldoen aan beide inclusiecriteria. Er is zelfs een merkwaardig parallellisme tussen de voorwaarden om de ziekenzalving te ontvangen en om euthanasie te vragen: beide vereisen wilsbekwaamheid en een bepaalde gezondheidstoestand. Bij de ziekenzalving moet de gelovige tot het gebruik van het verstand gekomen zijn'.⁴¹ Bij euthanasie moet het verzoek vrijwillig en overwogen zijn.⁴² Bovendien is telkens een voorafgaande vraag mogelijk: bij ziekenzalving gaat het over een minstens impliciete vraag, terwijl er bij euthanasie een procedure voor een schriftelijke wilsverklaring voorzien is.⁴³ Een tweede vereiste gaat over de gezondheidstoestand. Bij de ziekenzalving moet de gelovige ten gevolge van ziekte of ouderdom in levensgevaar geraakt zijn.⁴⁴ Bij euthanasie moet er een medisch uitzichtloze toestand van aanhoudend en ondraaglijk lijden zijn.⁴⁵ Bovendien hoeft de toestand niet terminaal te zijn: de ziekenzalving kan toegediend worden als de gelovige ernstig ziek is en euthanasie kan ook toegepast worden als de patiënt kennelijk niet binnen afzienbare tijd zal overlijden.⁴⁶

Er is ook een belangrijk exclusie criterium voor de ziekenzalving: "de ziekenzalving mag niet toegediend worden aan hen die halsstarrig volharden in een zware zonde die bekend is".⁴⁷ Welnu, euthanasie is voor de kerk een zware zonde. Daarmee houdt het merkwaardige parallellisme tussen de voorwaarden voor ziekenzalving en euthanasie op. De wettelijke en de kerkelijke visie op euthanasie zijn immers grondig verschillend. Om de toegankelijkheid van de ziekenzalving voor mensen die om euthanasie vragen te gronde te bepreken, is het belangrijk die verschillende visies uit te werken.

V. DE WETTELIJKE VISIE OP EUTHANASIE

In de wet wordt euthanasie gedefinieerd als "het opzettelijk levensbeëindigend handelen door een andere dan de betrokkene, op diens verzoek".⁴⁸ Euthanasie kan uitgevoerd worden bij patiënten die fysiek of psychisch lijden in een terminale of een niet-terminale situatie. Patiënten kunnen om euthanasie vragen met een actueel verzoek of met een voorafgaande wilsverklaring. In principe blijft euthanasie strafbaar. Het is enkel indien een arts onder bepaalde voorwaarden euthanasie toepast, dat die arts geen misdrijf pleegt. Daarmee is euthanasie in de praktijk eigenlijk niet meer strafbaar indien aan de wettelijke voorwaarden voldaan wordt.

Er zijn drie fundamentele of inhoudelijke voorwaarden voor de toepassing van euthanasie bij actueel verzoek.⁴⁹ Ten eerste is de patiënt meerderjarig, handelingsbekwaam en bewust op het ogenblik van het verzoek. De volgende twee voorwaarden hebben we in de voorgaande paragraaf reeds ter sprake gebracht. Het verzoek is vrijwillig en overwogen, herhaald en duurzaam, en niet het gevolg van enige externe druk. Ten slotte bevindt de patiënt zich in een medisch uitzichtloze toestand van aanhoudend

⁴¹ *Ibid.*, can. 1004.

⁴² *Wet betreffende euthanasie*, art. 3, par. 1.

⁴³ *Wetboek van Canoniek Recht*, can. 1006; *Wet betreffende euthanasie*, art. 4.

⁴⁴ *Wetboek van Canoniek Recht*, can. 1004, § 1.

⁴⁵ *Wet betreffende euthanasie*, art. 3, par. 1.

⁴⁶ *Katechismus van de Katholieke Kerk*, Brussel, Licap, 1995, nrs. 1514-1515; *Wet betreffende euthanasie*, art. 3, par. 3.

⁴⁷ *Wetboek van Canoniek Recht*, can. 1007.

⁴⁸ *Wet betreffende euthanasie*, art. 2. Voor een juridisch commentaar op de euthanasiewet verwijzen we naar: H. NYS, *De wet op de euthanasie. Beknopte bespreking op basis van wetsvoorbereiding en eerdere commentaren* (Actuele thema's voor de gezondheidszorg), Mechelen, Kluwer, 2004.; M. ADAMS & H. NYS, *De Belgische euthanasiewet in rechtsvergelijkend perspectief*, in M. ADAMS, J. GRIFFITHS & G. DEN HARTOGH, *Euthanasie. Nieuwe knelpunten in een voortgezette discussie*, Kampen, Kok, 2003, p. 37-60.

⁴⁹ *Wet betreffende euthanasie*, art 3, par. 1.

en ondraaglijk fysiek of psychisch lijden; bovendien kan dit lijden niet gelenigd worden en is het een gevolg van een ernstige en ongeneeslijke, door ongeval of ziekte veroorzaakte aandoening.

Bovenop deze inhoudelijke voorwaarden zijn er nog een reeks formele of procedurele voorwaarden.⁵⁰

De arts informeert de patiënt over de gezondheidstoestand en mogelijke behandelingen en samen komen ze tot de overtuiging dat er geen redelijke andere oplossing is dan euthanasie. De arts toetst in gesprek met de patiënt de medische toestand en wilsbekwaamheid. De arts consulteert een tweede arts en bespreekt de euthanasie met het verpleegkundige team en de naasten van de patiënt. Indien de patiënt zich in een niet-terminale situatie bevindt, consulteert de arts een derde arts en respecteert een maand wachttijd.⁵¹ Het verzoek van de patiënt is schriftelijk, gedateerd en ondertekend.⁵²

Voor euthanasie met een voorafgaande wilsverklaring zijn er ook drie gelijklopende fundamentele voorwaarden en een aantal procedurele voorwaarden.⁵³ We bespreken ze hier niet omdat ze minder van toepassing zijn bij het toedienen van het sacrament van de ziekenzalving.

Hoewel er in de wet ook medische voorwaarden aan euthanasie verbonden zijn, blijkt duidelijk dat de fundamentele verantwoording van euthanasie in het autonome verzoek van de patiënt ligt.

VI. DE KERKELIJKE VISIE OP EUTHANASIE

De kerkelijke visie op euthanasie is helemaal anders.⁵⁴ De kerk definieert euthanasie als “een handeling of een nalaten die van nature of volgens de bedoeling de dood veroorzaakt, om daardoor een einde te maken aan iedere pijn. De euthanasie ligt dus in de bedoeling van de wil en in de manier van handelen”.⁵⁵ Voor de kerk zijn twee elementen essentieel bij euthanasie, namelijk de handeling en de intentie: de handeling veroorzaakt de dood en de intentie is gericht op het doden.

Hierdoor is er een onderscheid tussen euthanasie en andere beslissingen bij het levenseinde.⁵⁶

Euthanasie is onderscheiden van het nalaten van een curatieve of levensverlengende behandeling, hetzij door de behandeling niet te starten, hetzij door die behandeling stop te zetten. Dit kan volgens de kerk wel aanvaardbaar zijn.⁵⁷ Ook al zal het nalaten van een curatieve of levensverlengende behandeling de dood onrechtstreeks veroorzaken, de bedoeling is niet het doden. De reden om af te zien van een dergelijke behandeling is dat die behandeling medisch niet meer doeltreffend is en de verhoopte resultaten van de behandeling bij de patiënt niet meer kan bereiken. Een andere reden kan zijn dat de behandeling menselijk niet meer zinvol is en meer lasten dan resultaat oplevert. De intentie is dan niet het doden, maar het afzien van een ander doel, namelijk de levensverlenging. De bedoeling is het aanvaarden van de gegevenheid dat de dood binnen afzienbare tijd zal intreden. Dit verhelderen van doelen en intenties is uiteraard een subtiele aangelegenheid.

⁵⁰ *Ibid.*, art. 3, par. 2.

⁵¹ *Ibid.*, art. 3, par. 3.

⁵² *Ibid.*, art. 3, par. 4.

⁵³ *Ibid.*, art. 4.

⁵⁴ De belangrijkste kerkelijke documenten met betrekking tot euthanasie zijn: HEILIGE CONGREGATIE VOOR DE GELOOFSLEER, *Verklaring over euthanasie*, in *Archief van de Kerken* 35 (1980) 801-807; JOHANNES-PAULUS II, *Evangelium Vitae* (Wereldkerkdocumenten, 25), Brussel, Licap, 1995, nrs. 64-67; *Katechismus van de Katholieke Kerk*, nrs. 2276-2279. Voor een ethisch commentaar, zie J. JANS, *Churches in the Low Countries on Euthanasia. Back-ground, Argumentation and Commentary*. in P. SCHOTSMANS & T. MEULENBERGS, *Euthanasia and Palliative Care in the Low Countries*. Leuven-Parijs-Dudley, Peeters, 2005, 175-204.

⁵⁵ *Verklaring over euthanasie*, nr. 2.

⁵⁶ *Medisch begeleid sterven: een begrippenkader*, Wemmel, Federatie Palliatieve Zorg Vlaanderen, 2006.

⁵⁷ *Verklaring over euthanasie*, nr. 4.

Zo is er ook een onderscheid tussen euthanasie en pijn- of symptoombestrijding. Analgetica of andere medicatie kan toegediend worden om de pijn of de symptomen op een adequate wijze te controleren. Indien dit niet volstaat, kan door palliatieve sedatie het bewustzijn van de patiënt verlaagd worden om de symptomen op adequate wijze te controleren. Ook dat kan volgens de kerk geoorloofd zijn.⁵⁸ Zelfs al kunnen deze middelen de dood bespoedigen, de intentie is niet het doden. Het is immers een daad met een dubbel gevolg. Het bedoelde gevolg is het bestrijden van pijn en symptomen. Het bespoedigen van de dood is geen bedoeld gevolg, maar het neveneffect van de pijn- en symptoombestrijding. Als er geen andere middelen zijn om de pijn en symptomen te bestrijden dan door middelen die ook de dood bespoedigen, dan is het neveneffect van deze middelen aanvaardbaar omdat ze niet rechtstreeks gewild zijn. Ook hier is het verhelderen van doelen en gevolgen een subtiele aangelegenheid.

Bij euthanasie zijn de handeling en de intentie anders. Het is een actief levensbeëindigend handelen en de intentie is direct de dood te veroorzaken. Het autonome verzoek dat in de wet centraal staat, kan nooit euthanasie verantwoorden. Zowel de handeling als de intentie is gericht op het doden. Dit is voor de kerk ongeoorloofd.

Het hoofdargument van de kerk tegen euthanasie is de fundamentele waarde van het leven, en bijgevolg de beschermwaardigheid van het leven. Het leven is “het fundament van alle goederen en tevens de noodzakelijke bron en voorwaarde voor iedere menselijke activiteit en van de sociale gemeenschap”.⁵⁹ Het leven is dus zowel fundament als voorwaarde voor alle andere waarden. Dit algemene humane en filosofische argument is voor alle mensen begrijpelijk en aanvaardbaar. Het wordt geconcretiseerd en verdiept met twee theologische argumenten. Ten eerste is het leven ook een “gave van Gods liefde die men moet bewaren en vruchtbaar maken”.⁶⁰ God is de Heer van het leven en Hij heeft de mens geschapen naar zijn beeld en gelijkenis. Door iemand te doden, raakt de mens aan Gods schepping. Dit leidt tot het tweede theologische argument, namelijk de goddelijke wet. Doden is een ernstige schending van de wet van God, meer bepaald het vijfde gebod “Gij zult niet doden”.

Naast dit hoofdargument van de waarde van het leven, zijn er in de documenten van de Belgische bisschoppen nog verschillende argumenten. Vooreerst argumenteren de bisschoppen vanuit de medische deontologie of plichtenleer. De artsen hebben “de opdracht mensen te verzorgen en te genezen, hun leven te bevorderen en niet hun leven te beëindigen”.⁶¹ Zoniet, zou de vertrouwensrelatie in het gedrang komen. Vervolgens stellen de bisschoppen vragen bij de betekenis van het verzoek om euthanasie. Ze vinden dat de vraag vaak begrepen moet worden “als een protest tegen de pijn, de angst of de eenzaamheid” of dat de vraag volgt uit “de schrik dat de artsen hem of haar ten allen prijze in leven willen houden”.⁶² Een ander belangrijk argument tegen euthanasie is de begrensdeheid van de autonomie. Het zelfbeschikkingsrecht wordt begrensd door de wederzijdse verbondenheid van mensen met elkaar: “Precies deze onmiskenbare verbondenheid maakt van hem of haar een onvervreembare waarde voor anderen”.⁶³ Ten slotte pleiten de bisschoppen tegen euthanasie vanuit het alternatief van de palliatieve zorg.⁶⁴ Palliatieve zorg, en indien nodig ook palliatieve sedatie, zijn voor de kerk een volwaardig alternatief voor euthanasie.

⁵⁸ *Verklaring over euthanasie*, nr. 3.

⁵⁹ *Verklaring over euthanasie*, nr. 1.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ BISSCHOPPEN VAN BELGIË, *Mensen begeleiden als de tijd van sterven nadert*, Brussel, Licap, 1994, nr. 7.

⁶² *Ibid.*, nr. 8.

⁶³ *Ibid.*, nr. 9.

⁶⁴ *Ibid.*, nr. 3; BISSCHOPPEN VAN BELGIË, *Euthanasie: achteruitgang van de menselijke beschaving*, Brussel, 3 juli 2001; *Palliatieve zorg: ja; euthanasie: neen*, Brussel, 16 mei 2002.

Het is duidelijk dat de kerk euthanasie veroordeelt, en dit zowel voor wie euthanasie voor zichzelf aanvraagt, voor wie eraan meewerkt en voor wie euthanasie wettelijk mogelijk maakt.⁶⁵ Euthanasie is “een moreel onaanvaardbare moord met voorbedachten rade”.⁶⁶

VII. EUTHANASIE EN DOODZONDE

Euthanasie is dan ook een zware zonde of een doodzonde. Er zijn drie voorwaarden die tegelijk moeten vervuld zijn om van een doodzonde te spreken: “Elke zonde die een zwaarwegende materie tot object heeft en die begaan wordt met volle kennis en weloverwogen instemming, is een doodzonde”.⁶⁷ Wat een zwaarwegende materie is, wordt duidelijk in de tien geboden. Euthanasie is het overtreden van het vijfde gebod “Gij zult niet doden” en dus zonder twijfel zware materie. Bovendien mag ook de volle kermis van de zwaarte van de zonde verondersteld worden omdat “iedereen wordt verondersteld de principes van de morele wet te kennen, die geschreven staan in het geweten van elke mens”.⁶⁸ Ten slotte is er geen twijfel aan de volledige instemming omdat het verzoek tot euthanasie volgens de wettelijke voorschriften vrijwillig en overwogen, herhaald en duurzaam, uitdrukkelijk en schriftelijk moet zijn.⁶⁹

Hiermee komen we tot de kern van de zaak. De ziekenzalving sluit ook de vergeving van de zonden in, indien de zieke die niet door het boetesacrament heeft kunnen verkrijgen.⁷⁰ De vergeving van zonden veronderstelt op zijn beurt een belangrijke voorwaarde bij de gelovige, namelijk dat “hij met berouw over de zonden die hij bedreven heeft en met het voornemen zich te beteren, zich tot God bekeert”.⁷¹ Welnu, de gelovige die kiest voor euthanasie heeft geen berouw over zijn of haar zonde en heeft geen voornemen zich te beteren. Dit zou immers impliceren dat de gelovige afziet van het verzoek tot euthanasie. En dan is natuurlijk vergeving van de zonde wel mogelijk en kan de ziekenzalving toegediend worden. Maar zolang de gelovige blijft kiezen voor euthanasie en het wettelijke verzoek handhaaft, is geen vergeving van zonde en ziekenzalving mogelijk.

De andere medische beslissingen bij het levenseinde zijn geen zware zonde en dus is vergeving van zonde en ziekenzalving daar wel mogelijk. Bij het nalaten van een curatieve of levensverlengende behandeling, het toedienen van pijnen symptoombestrijdende middelen en het toepassen van palliatieve sedatie wordt de dood niet actief veroorzaakt noch direct gewild. Daarom zijn deze medische beslissingen geen doden in de morele betekenis van het woord. Er is dan ook geen doodzonde waarin de gelovige volhardt en waarvoor geen vergeving mogelijk is. Bij deze medische beslissingen kan de gelovige wel het sacrament van de ziekenzalving ontvangen.

VIII. PASTORALE BEGELEIDING BIJ EUTHANASIE

Hoewel het sacrament van de ziekenzalving volgens de kerkelijke visie niet kan toegediend worden, is er wel ruimte voor pastorale begeleiding bij de vraag om euthanasie.⁷² Deze begeleiding is op de eerste plaats een menselijke begeleiding waarin de pastor met respect voor de persoon en de overtuiging van

⁶⁵ *Verklaring over euthanasie*, nr. 2.

⁶⁶ JOHANNES PAULUS II, *Evangelium Vitae*, nr. 65.

⁶⁷ *Katechismus van de Katholieke Kerk*, nr. 1857.

⁶⁸ *Ibid.*, nr. 1860.

⁶⁹ *Wet betreffende euthanasie*, art. 3, par. 1.

⁷⁰ *Katechismus van de Katholieke Kerk*, nr. 1532.

⁷¹ *Wetboek van Canoniek Recht*, can. 987.

⁷² Een model voor pastorale begeleiding bij euthanasie hebben we uitgewerkt in: A. LIÉGEOIS, *Beschouwingen van een theoloog*, in A. LIÉGEOIS (ed.), *Schroomvol nabij. Pastorale begeleiding bij euthanasie* (Leuvense Cahiers voor Praktische Theologie, 6), Antwerpen, Halewijn, 2008, 89-114. Zie ook P. BRUGGEMAN, *De pastor en de vraag om levensbeëindiging*, in *Praktische Theologie* 23 (1996), nr. 2, 95-107.

de gelovige zich probeert in te leven in zijn of haar leefwereld. Daarbij probeert de pastor de werkelijke betekenis van de vraag naar euthanasie te verhelderen en een eigenlijke een oneigenlijke euthanasievraag van elkaar te onderscheiden. Is de vraag om euthanasie werkelijk een vraag om de dood of is het een vraag om verlossing uit de lijdenssituatie of om een leven met minder lijden?

Het specifieke van de pastorale begeleiding heeft echter te maken met de ethische en de spirituele dimensie van het leven. Ethiek verwijst naar de vraag naar goed en kwaad, naar waarden en naar verantwoordelijkheden. Beleeft de gelovige de optie voor euthanasie in zijn of haar situatie als een goed of een kwaad? Komt deze optie overeen met de waarden die de gelovige in het leven belangrijk vindt? Komt de gelovige met de optie voor euthanasie in het reine met zijn of haar verantwoordelijkheden tegenover andere mensen? Hoe kan de gelovige de vraag om euthanasie plaatsen in een christelijk geïnspireerde ethiek? Pastoraat heeft natuurlijk ook te maken met spiritualiteit. Spiritualiteit verwijst naar wat zinvol en zinloos is, naar betekenis en naar bestemming. Hier speelt natuurlijk de persoonlijke geloofsovertuiging een doorslaggevende rol. Is euthanasie voor de gelovige uiteindelijk een zinvolle optie? Kan de gelovige daaraan een betekenis geven vanuit zijn of haar persoonlijke geloofsovertuiging? Kan de gelovige euthanasie verbinden met de ultieme bestemming van zijn of haar leven? Hoe staat de gelovige met de vraag om euthanasie tegenover God?

IX. DE COMPLEXITEIT VAN DE EUTHANASIEVRAAG

In de dialoog en begeleiding, het bevragen en verhelderen blijkt echter dat de vraag om euthanasie een heel complexe vraag is. Mensen, en in het bijzonder gelovigen, kiezen niet zozeer voor euthanasie uit een drang naar autonomie, om doelbewust en in volle vrijheid de beslissing over leven en dood in eigen hand te nemen. Ze kiezen veeleer voor euthanasie omdat ze geen andere uitweg zien om verlost te worden uit een ondraaglijk en uitzichtloos lijden. Ze kiezen meestal vanuit angst voor aftakeling en angst voor verlies van zelfredzaamheid en menselijke waardigheid. De vraag naar euthanasie is veeleer een negatieve keuze vanuit angst.

In de vraag om euthanasie is er een paradox met betrekking tot wilsbekwaamheid en keuzevrijheid. Die paradox vinden we terug in de wettelijke vereisten voor euthanasie. Enerzijds is er het vereiste van volledige wilsbekwaamheid. Het verzoek moet vrijwillig en overwogen, herhaald en duurzaam zijn, en niet het gevolg van enige externe druk.⁷³ Maar anderzijds is er ook het wettelijke vereiste dat de arts de patiënt informeert over “de eventueel nog resterende therapeutische mogelijkheden, evenals die van palliatieve zorg”, en dat de arts en de patiënt samen “tot de overtuiging komen dat er voor de situatie waarin deze zich bevindt geen redelijke andere oplossing is”.⁷⁴ Als er geen redelijke andere oplossing meer is, dan is er eigenlijk geen keuzevrijheid meer. Keuzevrijheid veronderstelt immers dat er minstens twee reële keuzemogelijkheden zijn. En de wet vereist nu precies dat er geen redelijke andere oplossing meer is dan euthanasie. Zo komt de patiënt in een paradoxale situatie waarin hij of zij enerzijds vrijwillig en overwogen moet kiezen maar anderzijds slechts één redelijke keuzemogelijkheid meer heeft. Indien er maar één redelijke keuzemogelijkheid is, dan vermindert het vrijwillig en overwogen karakter van de keuze.

Ook in de kerk wijst men erop dat een weloverwogen instemming een delicate aangelegenheid is. Bij de vraag wat een zware zonde is, stelt de kerk dat “emotionele impulsen” en “hartstochten” het “vrijwillige en bewuste karakter van de fout” kunnen “verminderen”.⁷⁵ En in haar visie op vrijheid en verantwoordelijkheid stelt de kerk dat de “toerekenbaarheid van en de verantwoordelijkheid voor een daad” kunnen worden “verminderd of zelfs opgeheven” door “vrees” en “andere fysieke of sociale factoren”.⁷⁶ Deze passages wijzen er op dat angst voor het lijden en gebrek aan alternatieven de

⁷³ *Wet betreffende euthanasie*, art. 3, par. 1.

⁷⁴ *Ibid.*, art. 3, par. 2.

⁷⁵ *Katechismus van de Katholieke Kerk*, art. 1860.

⁷⁶ *Ibid.*, art. 1735.

zwaarte van de zonde kunnen verminderen en zelfs opheffen. Ook wanneer het specifiek over euthanasie gaat, erkent de kerk dat de schuld verminderd of opgeheven kan worden. De kerk stelt dat “de schuld van een mens verkleind kan worden of zelfs helemaal weggenomen” in situaties waarin “wegens langdurige en bijna ondraaglijke pijnen, om redenen van psychologische aard of anderszins, sommige mensen tot de overtuiging komen dat zij rechtmatig de dood voor zichzelf kunnen vragen”.⁷⁷ Uiteraard blijft euthanasie voor de kerk ongeoorloofd, maar de schuld kan verminderd of opgeheven worden.

X. CREATIEVE MOGELIJKHEDEN VOOR DE ZIEKENZALVING

Wanneer we in de pastorale begeleiding de complexiteit van de vraag naar euthanasie ernstig nemen, dan stellen we vast dat algemene standpunten en regels dikwijls tekort schieten om recht te doen aan de particuliere situatie waarin de gelovige zich bevindt. Daarom nemen we onze tweede onderzoeksvraag op, namelijk of er creatieve mogelijkheden zijn om de ziekenzalving toe te dienen aan gelovigen die vragen om euthanasie. We zoeken die creatieve mogelijkheden binnen de contouren van het kerkelijke standpunt en niet erbuiten. De kritische vraag is dan of er bij gelovigen die vragen om euthanasie ‘altijd en overal’ sprake is van een zware zonde die hen de toegang tot het sacrament van de ziekenzalving onthoudt?

Een eerste mogelijkheid heeft te maken met het moment van de keuze voor euthanasie. Volgens de kerkelijke leer begaat de gelovige enkel en alleen een zware zonde vanaf het moment dat hij of zij kiest voor euthanasie. Daaraan gaat een hele tijd vooraf waarin de gelovige worstelt met de vraag om euthanasie en de mogelijkheid van euthanasie bij de pastor ter sprake brengt. Dan heeft hij of zij de beslissing tot euthanasie nog niet genomen. De innerlijke strijd is nog volop aan de gang en het schriftelijke verzoek aan de arts is ook nog niet opgesteld. De situatie wordt anders wanneer de gelovige de innerlijke beslissing neemt om euthanasie te vragen en deze uitdrukt in een schriftelijk verzoek aan de arts volgens de wettelijke voorschriften. Op dat moment is de beslissing voor euthanasie duidelijk genomen. Welnu, het lijkt ons in overeenstemming met de kerkelijke leer om de ziekenzalving toe te dienen in de periode die vooraf gaat aan de beslissing tot euthanasie. De ziekenzalving kan de gelovige kracht en inspiratie geven om te zoeken wat voor hem of haar in geloofde meest menselijk mogelijke weg is. Dit ligt bovendien volledig in de lijn van de kerkelijke leer die sinds het tweede Vaticaans concilie ziekenzalving en viaticum onderscheidt: de ziekenzalving is er voor mensen in hun ziekte- en lijdensproces, terwijl het viaticum toegediend wordt aan stervende mensen.⁷⁸

Een tweede mogelijkheid heeft te maken met de zwaarte van de zonde. Volgens de kerkelijke leer is “een zonde die zwaarwegende materie tot object heeft” een doodzonde indien ze begaan wordt met “volle kennis” en “weloverwogen toestemming”.⁷⁹ Zoals blijkt uit de bovenstaande paragraaf over de complexiteit van de euthanasievraag is het een delicate aangelegenheid om uit te maken of de keuze voor euthanasie effectief gebeurt met een ‘weloverwogen toestemming’ dan eerder bepaald is door angst of vrees en door een gebrek aan redelijke alternatieven. Over een dergelijke delicate aangelegenheid kunnen geen algemene richtlijnen gegeven worden. In welke mate het verzoek om euthanasie met een weloverwogen toestemming gebeurt, wordt beoordeeld in de concrete situatie van de individuele gelovige. Deze beoordeling kan enkel gebeuren door de pastor die de pastorale begeleiding biedt en gevraagd wordt om de ziekenzalving toe te dienen. Voor de pastor kan dit een serieuze gewetensbeslissing worden. Frans Vosman verwoordt het als volgt: “Mij lijkt dat iedere priester op zoek zal gaan naar de beweging die een zieke maakt naar zijn eigen maat (dat is ootmoed) en naar God. Ik kan mij zeer wel voorstellen dat wie als priester in de gemoedsbewegingen van zulk

⁷⁷ *Verklaring over euthanasie*, nr. 2.

⁷⁸ *Katechismus van de Katholieke Kerk*, art. 1524-1525.

⁷⁹ *Ibid.*, nr. 1857.

een zieke ootmoed en overgave aan God ziet, het sacrament bedient Doordat hij als plaatsvervanger van Christus hem dan namelijk tegemoet gaat, kan de ootmoed zich ontplooiën Dan zal blijken wat schamele vrijheid en wat tragiek is Dan zal blijken, op het *forum internum*, of de handeling van het euthanasieverzoek moreel toerekenbaar is”.⁸⁰ Het lijkt ons heel belangrijk dat de kerk de vrijheid van het gevormde geweten en de wijsheid van het gewetensoordeel van de pastor respecteert.

XI. BESLUIT

In deze bijdrage gingen we in op de actuele problematiek van de toediening van het sacrament van de ziekenzalving aan mensen die om euthanasie vragen Daarbij waren twee vragen aan de orde, namelijk de argumentatie van het kerkelijke standpunt en creatieve mogelijkheden binnen dit standpunt Het cruciale punt in de kerkelijke leer is dat euthanasie een zware zonde of doodzonde is omdat zowel de intentie als de handeling gericht zijn op het doden Welnu, een dergelijke zonde sluit iemand uit van het sacrament van de ziekenzalving Hieruit volgt dat pastores het sacrament wel kunnen toedienen indien de keuze voor euthanasie nog niet gemaakt is en indien de keuze niet gebeurt met een weloverwogen toestemming Dan is er immers geen zware zonde aan de orde en kan de gelovige het sacrament van de ziekenzalving ontvangen Op deze manier kan de kerk de gelovige nabij blijven in het ondraaglijk en uitzichtloos lijden, niet alleen met pastorale begeleiding, maar ook met een sacramentele zieken zalving.

⁸⁰ F. VOSMAN, *Euthanasie en het sacrament der zieken en stervenden*, in *Tijdschrift voor Geneeskunde en Ethiek* 9 (1999) nr. 3, 99-100.

[Uit Rknieuws.net van 06/05/2002]

Hurkmans: geen ziekenzalving bij euthanasie

Priesters mogen gelovigen die hebben gekozen voor euthanasie het sacrament van de zieken niet toedienen. Dat zei bisschop Hurkmans van 's-Hertogenbosch afgelopen zaterdag in een vraaggesprek met het dagblad Trouw. "De wens 'ik wil dood', staat recht tegenover de leer van de Kerk. Daar mag een priester niet aan meewerken", aldus mgr. Hurkmans. Mensen die kiezen voor euthanasie beleven volgens hem te weinig "het verbonden zijn met God". Als de priester niet heeft geweten dat een gelovige als gevolg van euthanasie overleed, kan er echter volgens mgr. Hurkmans wél een kerkelijke uitvaart komen.

De Bossche bisschop staat achter de twee priesters uit Eindhoven, die enige tijd geleden weigerden mee te werken aan de begrafenis van een vrouw die door euthanasie was overleden. Hurkmans: "De kerk heeft een sterke traditie van stervensbegeleiding. Wij kiezen niet voor de dood, wij kiezen voor het leven door de dood heen. Dat moeten we overeind houden. En dan gaat het te ver als mensen een uitvaart op bestelling vragen. Zo maak je een priester medeverantwoordelijk voor het euthanasieproces. Als een zieke in euthanasie blijft volharden, moet de priester zeggen: dat kan ik niet meemaken. De wens ik wil dood staat recht tegenover de leer van de kerk. Daar mag een priester niet aan meewerken." Maar als de priester zich van geen kwaad bewust is omdat hij er pas ná het sterfbed wordt bijgehaald, ligt het volgens mgr. Hurkmans anders. Dan hoort een uitvaart wel degelijk tot de opties. "Het is mogelijk dat de zieke op het laatste moment toch berouw heeft gekregen. Spijt van de euthanasie. Wij als Kerk willen deernis hebben met mensen. Maar we kunnen niet iets doen dat ingaat tegen de leer. Laten we daar zuiver en helder in zijn.

Liturgische notities voor de pastoraal
in de gezondheids- en welzijnszorg
Zegeningsritueel voor een stervende
3 januari 2008

tel.: 051/26.56.26 – fax: 051/26.56.27

mail: post.cw@skynet.be

www.caritaswest.be

Oostnieuwkerksesteenweg 51, 8800 Roeselare

ZEGENINGSRITUEEL VOOR EEN STERVENDE

TER INLEIDING

- Het **zegeningsritueel**, dat we hier voorstellen, vervangt de sacramentele **ziekenzalving** niet. In principe komt de sacramentele ziekenzalving immers eerder in het ziekteproces en houdt, volgens Vaticanum II, de mogelijkheid van genezing open. Hier staan we echter voor een nakend sterven. Indien de zwaar zieke het ziekensacrament al ontving, maar nu snel achteruitgaat, dan komt dit ritueel goed op zijn plaats bij het naderend afscheid. Er zijn ook situaties waarbij iemand onverwacht hopeloos ziek wordt. Als de zieke - of de familie - om een ziekenzalving vraagt, dan doen de pastoraal werkenden het mogelijke om een priester te bereiken. De vraag van mensen primeert dan. Is er geen priester tijdig bereikbaar, dan fungeert dit zegeningsritueel als overgangsritus bij de "passage", het Pascha, het Pasen van de stervende. Het is dan de taak van de pastor de familie nauwkeurige informatie te geven.
- Wat de inhoud van dit zegeningsritueel betreft, grijpen we (1) terug naar de grote **symboolgebaren van het doopsel**: water en licht, elkaar de hand reiken, handen opleggen, gemeenschap vormen en zegenen. (2) Er steekt ook een dynamiek in het woordgebruik. Bij het begin wordt de stervende zelf aangesproken, ook al is zij of hij niet meer bewust. Ook hier is er een parallel met het doopsel (van kinderen). Zelfs een theologische parallel: de *gratia praeveniens*: of God is de eerste die bemint, niet één maal, maar voortdurend, ook al zijn we ons daar nog niet (doop) of niet meer (dood) van bewust. Gaandeweg evolueert de **aanspreking**: we geven de stervende uit handen, in Gods handen. (3) Het gaat om een "ritueel" en niet om een woorddienst. Rituele elementen (gebaren) hebben

een sterkere uitdrukingskracht dan woorden alleen. Ook stiltemomenten horen daarbij. En schreien is normaal.

- Bij dit ritueel kan iedere pastor (priester, diaken, pastoraal werkende, parochie-assistent) voorgaan. Het ritueel is in principe niet bedoeld voor verpleegkundigen, verzorgenden of ziekenbezoekers; het is een **ambtelijk** voorgaan en veronderstelt in principe een aangestelde of gewijde "veerman of veervrouw".
- Ondanks veel toetsing aan de realiteit via diverse werkgroepen, is dit zegeningsritueel slechts een **werkmodel**. In niet-acute omstandigheden mag dit ritueel rustig verlopen en zo een eerste verwerking worden van het afscheid. Maar op crisissituaties - en daar gaat het vaak om - kan men zich niet echt voorbereiden. Pastores zullen daar eerst en vooral luisteren naar wat de familie vertelt en zien of er aanknopingspunten zijn voor een christelijke zegening van de stervende (bv. draagt de stervende een kruisje, ligt er een rozenkrans, enz.?). De pastor moet ook aanvoelen of sommige elementen van het ritueel (bv. dankbaarheid) wel mogelijk zijn. Dit geldt in het bijzonder voor het laatste deel, nl. het viaticum. In de jongste Kerk is het viaticum - de laatste communie - letterlijk "voedsel voor onderweg". In onze *high-tech-care* zal het toedienen van het viaticum meestal niet kunnen. Het kan dan zeer zinvol zijn als de heel naaste familie (bv. de partner) wél de communie ontvangt. Eigenlijk steunt heel ons christelijk geloof op "plaatsvervanging". Bij een palliatieve begeleiding is het viaticum wellicht vaker mogelijk dan we nu denken. Ook al zullen we die idee bij de palliatieve verzorgenden moeten aanbrengen.
- Dit zegeningsritueel besteedt ook aandacht aan de aanwezige familie, vrienden en verzorgenden. In sommige gevallen is het goed dat de **aanwezigen** ook kunnen meebidden. De pastor zorgt dan voor een kaart met het verloop van het ritueel en/of de kerngebeden.
- De **structuur** van het ritueel is als volgt opgebouwd:
 - Na de begroeting, met verwijzing naar de doopnaam van de stervende, komt een eerste moment: "donker en licht", met ruimte voor spijt en dankbaarheid.
 - Daarna is er een tweede moment: "Woord en wederwoord", met een bijbelse lezing en ons wederwoord: het bidden van het Onze Vader.
 - Op de derde plaats komt "vragen en ontvangen", met de voorbeden enerzijds en het gebed om het ontvangen van de Geest onder handoplegging anderzijds.
 - Het vierde moment is dan het viaticum, gevolgd door een slotzegen.
- Bij ieder moment geven we **keuzemogelijkheden** aan die een verschillende situatie suggereren (bv. minder of sterker expliciet geloof). Vetjes gedrukte teksten kunnen samen gebeden worden. Deze orde van dienst wordt in een ringmap

aangeboden zodat pastores er hun eigen teksten kunnen aan toevoegen. Na enige tijd kan een verrijkte uitgave worden gemaakt met teksten voor nog meer specifieke situaties (bv. een kind).

INLEIDING

Beste N. (doopnaam noemen), met die naam werd je gedoopt.
Die naam staat sinds je geboorte in Gods handpalm geschreven.
Het is nu erg moeilijk voor jou.
Daarom willen we hier, met jouw familieleden en vrienden,
biddend stil worden.

Nu wij hier samen zijn met jou, N.,
willen we bidden,
omdat we de kracht vermoeden van Iemand,
die groter is dan onze onmacht.
Hij die gezegd heeft:
*"Komt allen tot mij die uitgeput zijn,
en onder lasten gebukt gaan,
Ik zal jullie rust en verlichting schenken."*
In taal en teken vragen we steun en troost
aan God die er voor ons wil zijn:
Vader, Zoon en Heilige Geest.

Of:

In dit uur van uitersten,
nu leven en dood met elkaar vechten,
vormen we samen met jou N. een kring,
jij die zo ziek bent.
Met stamelende woorden staan wij voor God,
met zoveel vragen over lijden en sterven,
met pijn en verdriet.
We houden elkaar vast in het geloof
dat we aan elkaar gegeven zijn
om te leven in Gods naam,
Vader, Zoon en Heilige Geest.

Of:

We staan hier rond jou, N.
met al onze vragen, vol pijn en verdriet,
met een hart dat liefheeft en naar liefde verlangt,
met handen die moeilijk kunnen loslaten.
We bidden tot God:

dat Hij jouw en onze pijn verzacht,
dat Hij met ons de weg gaat naar onaantastbaar leven,
naar uit handen geven, in zijn goddelijke armen.

MOMENT 1: DONKER EN LICHT

1. DUISTERNIS EN SPIJT

In elk mensenleven is er licht en donker.
Ook in ons leven en in het leven met jou, N.
Daarom willen we ons hart vrij maken
en vergiffenis vragen.

(even stilte)

Misschien is er spijt om bepaalde dingen die gebeurd zijn,
pijn om zaken die onaf zijn,
onuitgesproken, niet uitgeklaard, niet afgerond.

(misschien wil iemand hier iets luidop zeggen)

Daarom bidden we samen:

**Heer, neem ons zoals we hier aanwezig zijn,
met ons kunnen en ons falen,
met wat we niet hebben kunnen realiseren in ons leven,
met wat we elkaar hebben misdaan.
Gij zijt groter dan ons hart,
groter dan alle schuld.
Gij tekent nieuwe toekomst uit,
want Gij zijt een God van Liefde in eeuwigheid.**

(Alle aanwezigen nemen wijwater en maken een kruisteken om verzoening en vergeving)

Of:

Ontferm U over onze handen God,
over de momenten waarop wij N.'s handen zochten,
maar ze niet vonden.

Heer, ontferm U over ons

Ontferm U over ons hart,
over elk moment dat ons hart niet groot genoeg was
om de dromen van N. te vatten.

Christus, ontferm U over ons

Ontferm U over onze woorden,
die loos bleven en tevergeefs,

omdat we ze niet in daden hebben omgezet.

Heer, ontferm U over ons

Barmhartige God,
 groter dan ons hart zijt Gij en Gij weet alles;
 vergeef ons dan ook onze schuld
 zoals ook wij aan anderen hun schuld vergeven.

(Alle aanwezigen nemen wijwater en maken een kruisteken om verzoening en vergeving)

Of:

Als mensen zijn wij verbonden met elkaar,
 in lief en leed, in vallen en opstaan.
 Misschien zijn er dingen die onopgelost bleven,
 die we nu nog graag willen goedmaken ...

(even stilte)

We mogen erop vertrouwen
 dat alles wat we nu nog willen uitspreken,
 dat alles wat nog geen ruimte kreeg,
 hier en nu een plaats kan krijgen in ons bidden.
 Laten we daarom N., elkaar en God om vergeving vragen.

God, Gij zijt groter dan ons hart,
 Gij weet alles,
 ook datgene wat we zo moeilijk aan een ander kunnen zeggen.
 Vergeef ons waar we tekort schoten tegenover N.
 Wij willen ook mild zijn voor elkaar,
 ontferm U over ons allen.

(Alle aanwezigen nemen wijwater en maken een kruisteken om verzoening en vergeving)

2. LICHT EN DANKBAARHEID

(We steken een lichtje aan (als dat mag) of plaatsen een bloem, een tekening van een kleinkind of een familiefoto bij de stervende)

We willen ook onze dankbaarheid uitdrukken
om al wat onverdiend tot ons is gekomen door jou, N.

(even stilte - daarna kan iemand iets zeggen)

We danken om je vriendschap en liefde,
om je werken en zorgen,
om de vreugde van het samenzijn,
we danken om het onzichtbare en onzegbare,
dat ons dieper met elkaar verbindt
en licht brengt in de duisternis.

Of:

Nu wij hier samen bij jou staan, N.,
voelen we niet alleen verdriet,
maar ook diepe dankbaarheid
voor al het mooie dat we samen met jou mochten delen.
We zeggen elkaar te weinig hoe dierbaar iemand voor ons is ...
Daarom willen we je nu, N, nog eens heel uitdrukkelijk danken,
voor alles wat je ons gaf:
je bewogenheid heeft zoveel goeds gezaaid,
je verhalen doen de ronde,
je dromen doen ons hopen,
je liefde blijft altijd aanwezig.

Je bent een lichtje geweest dat niet dooft.

MOMENT 2: WOORD EN WEDERWOORD

(Indien mogelijk, lezen we het Woord uit een Bijbelboek. Een boek heeft meer symboolkracht)

1. GODS WOORD

Heer, Gij zijt de weg, de waarheid en het leven.
Gij hebt ons woorden van eeuwig leven nagelaten.
Wij luisteren naar U:

Psalm 23

Mijn herder is de Heer,
mij zal het nooit aan iets ontbreken.

Hij brengt mij in een oase van groen,
daar strek ik mij uit aan de rand van het water,
daar is het goed rusten.

Ik kom weer tot leven, dan trekken we verder,
vertrouwde wegen, Hij voor mij uit.
want God is zijn naam.

Al moet ik het duister in van de dood,
ik ben niet angstig, U bent toch bij me,
onder uw hoede durf ik het aan.

Gij nodigt mij aan uw eigen tafel,
en allen die tegen mij zijn
moeten het aanzien: dat Gij mij bedient,
dat Gij mij zalft, mijn huid en mijn haren,
dat Gij mijn beker vult tot de rand.

Overal komen geluk en genade
mij tegemoet, mijn leven lang.
En altijd kom ik terug in het huis
van de Heer, tot in lengte van dagen.
(vertaling. Huub Oosterhuis, Vijftig psalmen)

(Men kan ook de tekst nemen uit Zingt Jubilate en (voor)zingen)

Of:

Uit het Hooglied van de liefde, hoofdstuk 8:

Draag mij als een zegel op je hart,
als een zegelring aan je vinger.
Want de liefde is sterk als de dood,
ook aan haar is niet te ontkomen!
De liefde is een vuur,
een vuur van de Heer.
Zeeën kunnen haar niet doven,
rivieren spoelen haar niet weg.
(vertaling: Groot Nieuws Bijbel)

Of:

Uit de eerste brief aan de christenen van Korinte:

Al sprak ik de talen van mensen en engelen:
als ik geen liefde had,
was ik niet meer dan een schetterende trompet, een galmend bekken.
Al doorgrondde ik alle geheimen
en wist ik alles wat er te weten is,
ja, al had ik het geloof dat bergen kan verplaatsen:
als ik geen liefde had, was ik niets.
Al gaf ik mijn hele bezit weg voor eten voor de armen,
als ik geen liefde had, zou het me niets baten.
Liefde is geduldig en vriendelijk.
Liefde is niet jaloers.
Ze gedraagt zich niet grof,
ze is niet uit op het eigen belang.
Ze raakt niet beledigd,
ze rekent het kwaad niet aan.
Ze verheugt zich niet in onrecht,
ze vindt vreugde in de waarheid.
Alles verdraagt de liefde, alles gelooft ze, alles hoopt ze,
ze blijft geloven, ze blijft hopen,
nooit geeft ze het op.
De liefde zal nooit ophouden te bestaan!
(vertaling: Groot Nieuws Bijbel)

Of:

Uit het heilig evangelie van Onze Heer Jezus Christus volgens Marcus, 6:

Meteen hierna zei Jezus tegen zijn leerlingen
dat ze in de boot moesten stappen
om alvast naar Betsaida aan de overkant te varen.
Intussen zou hij de mensen naar huis sturen.
Toen hij afscheid van de mensen had genomen,
ging hij de berg op om er te bidden.
De avond viel; de boot bevond zich midden op het meer
en Jezus was aan land, alleen.
Toen hij zag hoe ze zwoegden aan de riemen
- want de wind was tegen -
kwam hij in de nacht naar hen toe,
lopend over het meer, en hij wilde hen voorbijgaan.
Toen de leerlingen hem over het meer zagen lopen,
dachten ze dat hij een spook was en ze begonnen te schreeuwen.
Allemaal hadden ze hem gezien en ze waren in paniek.
Maar hij riep hun onmiddellijk toe:
'Blijf kalm! Ik ben het; wees niet bang!'
En hij stapte bij hen in de boot, en de wind ging liggen.
(vertaling Groot Nieuws Bijbel)

2. WEDERWOORD: ONZE VADER

(De aanwezigen geven elkaar de hand (als dat kan) en sluiten de kring met de handen van de stervende; kan dat niet, dan houden ze hun handen open als een schaal en ze bidden samen)

Onze Vader,
die in de hemelen zijt,
geheiligd zij uw Naam.
Uw Rijk kome.
Uw wil geschiede
op aarde als in de hemel.
Geef ons heden ons dagelijks brood.
En vergeef ons onze schulden
gelijk ook wij vergeven aan onze schuldenaren.
En leid ons niet in bekoring,
maar verlos ons van het kwade.
Want van U is het Koninkrijk
en de Kracht en de Heerlijkheid
in eeuwigheid.
Amen.

MOMENT 3: VRAGEN EN ONTVANGEN

1. VRAGEN IN DE VOORBEDEN

Wij bidden voor jou, N. in ons midden:
 dat je steun ontvangt van de mensen om je heen
 en van de mensen die je verzorgen.
 Dat God je opneemt in zijn liefde,
 die over de dood heen reikt.
 Laten wij bidden:

Wij bidden U verhoor ons Heer.

Wij willen bidden voor iedereen,
 die pijn en verdriet voelen bij jouw ziek zijn:
 dat God hen bijstaat en hen helpt het verdriet te dragen.
 Laten wij bidden:

Wij bidden U verhoor ons Heer.

Bidden wij voor alle mensen die ziek zijn:
 dat zij in hun lijden en pijn
 Gods kracht en sterkte mogen ondervinden.
 Laten wij bidden:

Wij bidden U verhoor ons Heer.

Of:

Heer Jezus Christus,
 die ons menselijk leven hebt gedeeld
 in lief en leed,
 bekommer U om N.,
 die om uw nabijheid en bescherming vraagt.
 Laten wij bidden:

Wij bidden U verhoor ons Heer.

Heer, wij vragen uw zegen over N.:
 richt hem/haar op door uw kracht
 en troost hem/haar met uw steun.
 Laten wij bidden:

Wij bidden U verhoor ons Heer.

Heer, schenk N. het vaste vertrouwen
dat Gij hem/haar vasthoudt
en een nieuwe toekomst geeft.
Laten wij bidden:

Wij bidden U verhoor ons Heer.

Of:

Voor jou, N.,
dat God je nu rust schenkt
en een veilige thuis biedt.
Laten wij bidden:

Wij bidden U verhoor ons Heer.

Voor de mensen die verdriet hebben om jou, N.
en die je met veel zorg hebben omringd:
dat hun droefheid wordt verzacht
door de dankbare herinnering aan jou.
Laten wij bidden:

Wij bidden U verhoor ons Heer.

Voor allen die moeten leven met het gemis
van iemand die hen dierbaar was;
voor hen die eenzaam en moedeloos zijn.
Laten wij bidden:

Wij bidden U verhoor ons Heer.

2. BIDDEN OM DE GEEST TE ONTVANGEN

Als teken dat God met jou, N. begaan is,
willen wij je de handen opleggen
en bidden om Gods Geest van sterkte.

(De aanwezigen strekken de handen uit boven de stervende of leggen hun hand op hem of haar)

N.,
onze handen zouden nog zo graag, nog zo lang, voor je willen zorgen,
we zouden je nog zo vaak met die handen willen koesteren.
We hebben het zo moeilijk om je uit handen te geven.

N., moge je voelen hoeveel handen je willen dragen,
moge je weten dat ook Gods hand op je rust
en dat zijn Geest in jou leeft.

God, nu onze mensenhanden niet ver genoeg reiken,
vertrouwen wij N. aan U toe:
Draag N. op handen.

Of:

Zoals Jezus zo vaak heeft gedaan,
willen wij N. nu de handen opleggen.

(De aanwezigen strekken de handen uit boven de stervende of leggen hun hand op hem of haar. Het blijft even stil)

God, wij geven N. uit onze handen
in uw handen.
We vertrouwen N. aan U toe, God,
aan U, Vader, die N. geschapen hebt,
aan U, Jezus, die N. leidt naar uw Thuis,
aan U, heilige Geest, die in N. woont en eeuwig leeft.

Of:

Handen spreken een taal:
van liefde, van trouw, van heling en van tederheid.
Ouders leggen troostend hun handen op hun kind,
dat pijn en verdriet heeft.
Wij slaan een arm om elkaar
als woorden tekortschieten en ons hart overvol is.
Zo willen wij samen N. de handen opleggen.

Als christenen geloven wij
dat God zijn handen legt op N. en op ieder van ons.
Mogen Gods handen ondersteunen
waar mensenhanden niet meer kunnen reiken.

(De aanwezigen strekken de handen uit boven de stervende of leggen hun hand op hem of haar)

Heer onze God,
met uw handen hebt Gij ons gevormd.
U hebt onze handen in elkaar gelegd.
In lief en leed mogen onze handen elkaar dragen,
vasthouden, bemoedigen en troosten.
Met zorg en vertrouwen
leggen wij N. nu de handen op,
omdat wij bij hem/haar willen zijn
op deze moeilijke weg van ziekte en zorg.
Zo belijden wij ons geloof
dat uw hand rust op ons allen.
Bind ons ten diepste samen in uw naam.
Reik ons uw hand ter bemoediging en versterking.
Waar geen mensenhanden te kort schieten,
draagt uw hand ons door lijden en dood heen
naar redding en bevrijding,
dit uur en alle dagen. Amen.

MOMENT 4: COMMUNIE -VIATICUM

Dit moment is pure gave. Christus komt naar de stervende toe.

(De gebedsleider neemt een hostie uit de pixis en zegt):

Dit is onze grote God,
een stukje gebroken Brood,
God, die voedsel wil zijn voor de doortocht
van hier naar overvloedig leven bij Hem
en bij allen die ons zijn voorgegaan naar het Leven.

**Heer, ik ben niet waardig dat Gij tot mij komt,
maar spreek en ik zal gezond worden.**

(Indien de stervende niet meer bewust is of niet kan communiceren, kan de gebedsleider de communie uitreiken aan de aanwezigen die dat wensen)

ZEGEN TOT SLOT

God, oorsprong en toekomst van alle leven,
 in Jezus mochten we U leren kennen als een vader en een moeder.
 Ons leven hebben wij aan U te danken;
 bij onze dood komen we bij U terug.
 Wij willen nu met zijn allen N. een kruisje geven,
 met de vraag dat Gij hem/haar wilt zegenen en bewaren.

(Allen geven de stervende een kruisje: met de woorden: "God zegene en beware je"; indien mogelijk, geven de aanwezigen ook aan elkaar een kruisje: "God zegene en beware je")

Of:

God, sta tussen ons in deze kring.
 Leg, als een moeder bij haar slapend kind, uw hand op N.
 Zegen N.
 en til haar/hem op boven de grenzen van de aarde;
 dat pijn haar/hem niet meer kan raken.
 Dat N. zich door uw liefde gedragen weet
 tot we elkaar terugzien,
 gelukkig voor altijd. Amen.

(Allen geven de stervende een kruisje: met de woorden: "God zegene en beware je"; indien mogelijk, geven de aanwezigen ook aan elkaar een kruisje: "God zegene en beware je")

Of (samen):

Ga nu N.,
 word zandkorrel,
 word druppel in de zee,
 word ademtocht,
 word innige gloed.
 Ga onder Gods hoede,
 in de stilste stilte,
 tot de diepste diepte,
 naar de verste verte.
 Daar zal liefde zijn,
 daar zal vrede zijn. Amen.
 (naar Kris Gelaude)

(Allen geven de stervende een kruisje: met de woorden: "God zegene en beware je"; indien mogelijk, geven de aanwezigen ook aan elkaar een kruisje: "God zegene en beware je")

Of:

God zegene je ogen,
waarmee je zo liefdevol naar ons keek:
dat je met je nieuwe ogen nog liever mag zien.

God zegene je oren,
waarmee je onze woorden mocht horen:
dat ze dieper horen voortaan, achter de klanken, naar het hart.

God zegene je mond,
waarmee je ons zo vaak toesprak:
dat je voortaan enkel nog van Gods liefde mag vertellen.

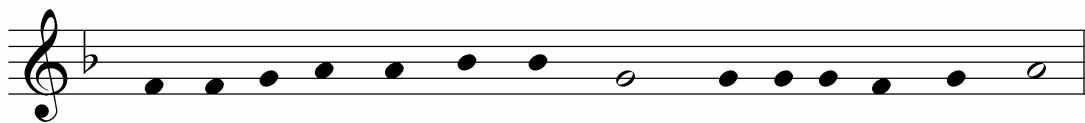
God zegene je handen,
waarmee je streelde en werkte:
dat hun toets in eeuwigheid bewaard moge blijven.

God zegene je voeten,
die zoveel wegen naar anderen stapten:
dat je nu thuis mag komen in rust.

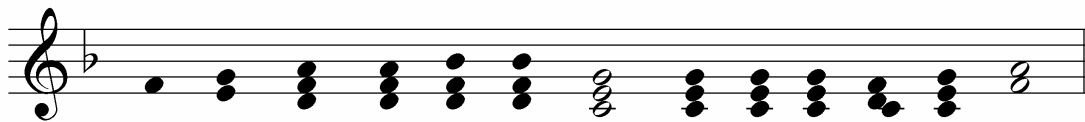
God zegene je helemaal, je lichaam, je hart, je ziel.
Met eerbied willen we je eren.
En met dank.
Amen.

(Allen geven de stervende een kruisje: met de woorden: "God zegene en beware je"; indien mogelijk, geven de aanwezigen ook aan elkaar een kruisje: "God zegene en beware je")

Of: het "Litaniegebed voor Maria" (tekst Zr. Caritas; muziek R. Deruwe).

Als on-ze wé-reld dón-ker wordt: Ma-ri-a, bid voor ons.

Als wij wách-ten óp het licht: Ma-ri-a, sta ons bij.

Als twijfel ons verbittert en verscheurt Als wij danken om de schepping
Maria, bid voor ons Maria, sta ons bij

Als wij geen vrede vinden in onszelf Als wij een stap naar vrede zetten
Maria, bid voor ons Maria, sta ons bij

Als verzoening ons onmogelijk lijkt Als wij ons met elkaar verzoenen
Maria, bid voor ons Maria, sta ons bij

Als wij niet trouw zijn aan uw Zoon Als wij trouw zijn in het kleine
Maria, bid voor ons Maria, sta ons bij

Als wij ons sluiten voor de liefde Als wij leven in de liefde
Maria, bid voor ons Maria, sta ons bij

Als wij niet groeien in geloof Als wij de weg gaan van geloof
Maria, bid voor ons Maria, sta ons bij

Als wij kleinmoedig zijn in hoop Als wij ondanks alles hopen
Maria, bid voor ons Maria, sta ons bij

Als leed ons moedeloos maakt en hard Als wij het lijden niet ontlopen
Maria, bid voor ons Maria, sta ons bij

Als wij bang zijn voor de dood Als wij de dood in de ogen kijken
Maria, bid voor ons Maria, sta ons bij